Fig. 1. Kirken set fra syd med den nuværende præstebolig i forgrunden. Luftbillede omkring 1950 i Det kgl. Bibliotek. - *Aerial view of the church and the churchyard. The vicarage in the foreground.*

SØNDER VISSING KIRKE

TYRSTING HERRED

Kirken, der er viet S.Nicolai,[1] hørte i middelalderen under Vissing †kloster (s. 3843), men ved dettes opløsning i slutningen af 1420rne lagde biskop Ulrik den under Århus bispestol.[2] Det nærliggende Voer †kloster (Voerladegård sogn) gjorde imidlertid krav på kirken. Der udviklede sig en længere trætte om sagen, og både konge og pave blev inddraget. 1488[3] indgik Århusbispen forlig, hvorved kirken med »præste sædegård, tiende og al præsterente« samt retten til at kalde kapellan gik over til Voer †kloster. 1524[4] ydede kirken 12 mark til Frederik I.s såkaldte landehjælp.

Med reformationens inddragelse af klostergodset kom kirken i kronens eje. 1554 overførtes kongetienden til nabopræsten i Rye (s. 3718), mens kirketienden 1592[5] blev tilstået Anders Jensen (jfr. s. 3846, note 7), kongens fæster på den nærliggende gård »Vissing kloster«. Kronens ejerskab til kirken, der 1661 er bevidnet i herredsbogen,[37] fremgår også 1622,[6] da kancelliet bekymrede sig om kirkebygningens tilstand.

1710[7] solgtes kirken til amtmanden i Skanderborg, Jørgen Grabow, men allerede 1720[8] benyttede kongen sig af den indføjede tilbagekøbsklausul og lagde kirken ind under Skanderborg rytter distrikt. Ved det-

tes nedlæggelse 1767,[9] solgtes den på auktion til forvalter Kolliin i Horsens. Nogle år senere erhvervedes kirken af det nyligt oprettede stamhus Mattrup, i det nærliggende Tyrsting sogn, hvilket er bevidnet bl.a. 1776 og 1809[10] (jfr. s.3815). Ved tvangsauktionen over ejendommene efter stamhusets ophævelse 1828 blev kirken uden tvivl også solgt, men en ny ejer kendes først 1840, da konsul Rasmus Secher på Tamdrup Bisgård (Nim herred) solgte den til kroholderen i Rye, købmand Peder Laursen (Lauritsen). Året efter afhændede denne kirken til sogneboerne,[11] der herefter stod som ejer indtil overgangen til selveje 1. juli 1910.

Der ser ud til, at kirken ved sogneomlægningerne 1555 skulle have været nedlagt og sognet lagt under den nærliggende Voer †klosterkirke (Voerladegård sogn).

Under de fjendtlige indfald og besættelser i 1600rne kom der stor armod i sognet, hvor der under Torstenssonfejden endda var indrettet en palisadekranset lejr. Antagelig nedgravet i disse urolige tider er en samling *mønter* fra perioden 1542-1642, der 1898-1901 blev fundet uden for søndre kirkegårdsdige.[12]

Det ret store sogn grænser mod nord til Salten å og Langsø og mod øst til Gudenå. Navnlig på disse to sider er terrænet kuperet, præget af dale, vandløb og søer og behersket af vidtstrakte og afvekslende skovstrækninger. Kirkebyen ligger centralt i sognets søndre del, hvor jordbundens beskaffenhed og de mildt bølgende bakker yder de bedste betingelser for landbrug. Særligt her er mængden af gravhøje bemærkelsesværdig og afgiver en af begrundelserne for at føre områdets bebyggelseshistorie langt tilbage i tiden. Også de to nedennævnte runesten peger i denne retning, og den ene kan ved sin hentydning til Jellingehoffet give næring til formodninger om en gammel, kongelig besiddelse på egnen.

Kirkegården er kun lidt udvidet (jfr. fig. 45); en strimmel i vest blev måske inddraget i 1930rne, og 1982 indrettedes, efter projekt af H.J.Nielsen, Skanderborg, et afsnit for urnegrave (jfr. mindesten, s. 3833) på et tidligere erhvervet areal mellem østre dige og den vej, der løber mellem Rye og Brædstrup. I begyndelsen af 1970erne anlagdes syd for hovedindgangen parkeringsplads på en del af præstegårdshaven.

Hegningen udgøres overalt af stengærder, der er omsatte og udbedrede tid efter anden, siden

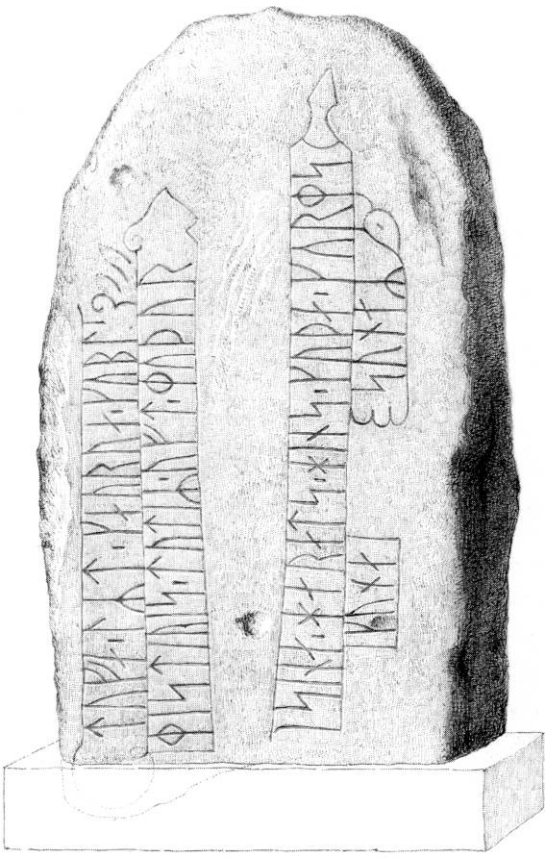

Fig. 2. Runestenen (nr. 1), der nu står ved skibets vestre væg (s. 3811, jfr. fig. 11). Tegning af C. O. Zeuthen 1863. - *Runestone (no. 1), now placed in the nave (cf. fig. 11). Raised by Tove, wife of King Harald (†985), in memory of her mother.*

de nævnes første gang 1715. Dengang var de flere steder faldet ned, »så kvæg og svin ganske ruinerede de dødes grave«. Østre dige reguleret 1936.

Hoved*indgangen* sidder sydligt i østsiden, hvor den har været i mange hundrede år; den er udformet med hvidmalede stakitfløje, ophængt på murede, hvidkalkede piller (jfr. fig.3). I syd er der ud for våbenhuset en låge til præsteboligen. Indtil en brand 1913 lå præstegården nord for kirken,[14] og et »hul« i nordmuren, som synet 1927[15] ønskede lukket, var måske en reminiscens af den tidligere præstegårdslåge. I tilknytning til affaldsplads og materialedepot er der desuden indkørsler nordligt i vestsiden og vestligt i sydsiden. Det nævnte afsnit for urne- og

fællesgrave er bragt i forbindelse med den ældre kirkegård ved en bred åbning i diget; desuden har det tofløjede stakitporte i nord og syd. På afsnittets søndre dige er stillet en mindesten over sognepræst Niels Bak.

Da indgangene 1618[16] nævnes første gang, var de forsynede med *†riste.* I 1680erne[17] og i de følgende årtier[13] gennemførtes ikke nærmere specificerede reparationer, mens det 1744-45[18] fremgår, at rytterdistriktets faste murer Lars Nielsen, der samtidig arbejdede på tårnet, istandsatte tækket over nordre låge. 1820[19] noterede synet, at stakitfløjene var begyndt at rådne.[20]

Teglhængt, hvidkalket *ligkapel* fra 1932 blev i 1950erne udvidet med toilet og redskabsrum. Bygningens blændingsprydede østgavl danner den visuelle afslutning på hovedadgangsvejen, der fra porten i øst går gennem kirkegårdsarealet forbi våbenhuset. Allétræerne her blev fældet efter synets ønske 1931; 1939 skulle hvert andet

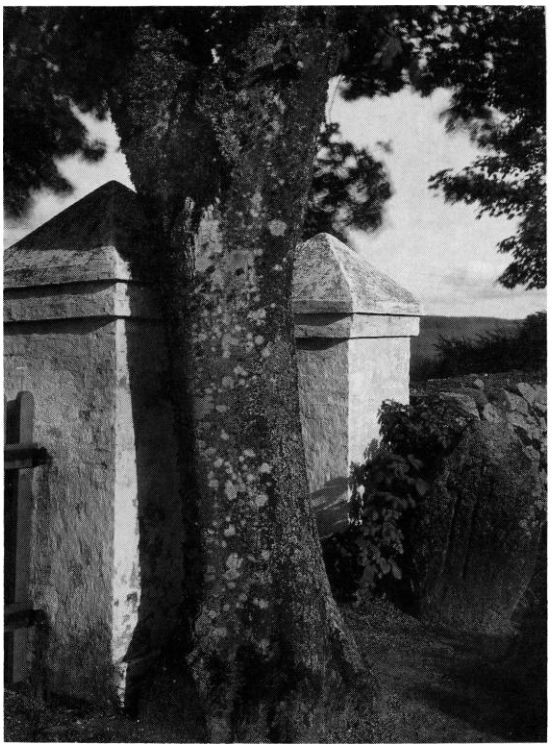

Fig. 3. Et par af østre ports piller og den senere flyttede mindesten (s. 3833). Hugo Matthiessen fot. 1938. - *Section of the main entrance to the churchyard and a memorial stone, which is now moved to a part of the churchyard, recently acquired and adapted for anonymous tombs.*

træ i sydsiden fjernes.[15] I dag står der en blandet bestand af store træer langs gærdet, navnlig i nord og vest.

†Fortov af piksten, fjernet ved kirkens almindelige istandsættelse i 1980erne, var vist etableret 1944.[15] Allerede 1856[21] var der tale om, at fortovet »skal have bedre skråning fra muren til renden«; nogle år efter ønskedes »volden ved kirkens fundament« fjernet, og 1876[22] foreslog synet anlæggelse af grusbelagt lerbanket.

To *runesten* fra sen vikingetid (950-1000) blev i 1830rne flyttet fra deres sekundære placering ved kirkegårdens hovedindgang og er nu anbragt i kirken, den ene i skibet, den anden i våbenhuset. I følge en lokal tradition i 1700tallet havde den ene sten været opstillet på en dengang forlængst sløjfet høj på kirkens sydside. Stenenes indskrifter lyder: 1. (Fig. 2) Tove, Mistives datter, Harald den Godes, Gorms søns kone, lod gøre disse kumler efter sin mor. 2. Toke gjorde disse kumler efter sin far Abe (Ebbe), en klog mand.[23]

BYGNING

Kirken består af kor og skib, der antagelig er rejst i sidste halvdel af llOOrne, og hvortil der i senmiddelalderen er føjet våbenhus og tårn; sidstnævnte er i nyere tid blevet stærkt ændret. Omkring år 1500 er indbygget hvælv. Orienteringen er praktisk taget solret.[24]

Den ret store kirke er afsat uden skævheder i grundplanen, og tilsyneladende uden at man har betjent sig af nogen simpel, geometrisk figur. Diagonalen i det kvadrat, der angives af korets indvendige bredde, svarer til rummets længde. Muligvis er det utilsigtet, at korets indre længde inklusiv triumfmuren er lig med halvdelen af skibets indvendige længde, indbefattende vestgavlen. Skibet er altså omkring dobbelt så langt som bredt, og man konstaterer, at dørene er placeret i langmurenes vestre trediedelspunkter.

Materialet i de oprindelige afsnit, kor og skib, er rå kamp, iblandet frådsten og al. På bygningens hvidtede mure, hvor der tillige observeres adskillige reparerede partier, lader materialefordelingen sig ikke afgøre. At dømme efter de re-

lativt velbevarede taggavle, der opefter aftager i tykkelse, udgør marksten imidlertid den dominerende komponent; navnlig i de østre gavle er anvendt temmelig store formater. Alle steder er stenene lagt i nogenlunde vandrette lag. Enkeltheder ved døre og vinduer er frembragt i al og frådsten; således har Uldall noteret, at stenene i stikket over det tilmurede vindue i nordsiden af skibets østligste fag er vekselvis af de to stenarter (jfr. Hørning, s. 3073-74).

Udvendig ses der ingen sokkel undtagen på korets østgavl, der er sekundært ændret. Derimod blev der ved en gravning i skibet 1989, ca. 35 cm under det nuværende gulv, konstateret en knap 15 cm høj og 4-5 cm fremspringende sokkel af frådsten, der lå oven på funderingens marksten. Væggens oprindelige puds begyndte ved fremspringets overside.

Dørene, der oprindelig har været indbyrdes lidt forskellige, er delvis bevarede. Den søndre er fortsat i brug, men på synets foranledning 1858 og 1902[21] udvidet i siderne, bl.a. ved borthugning af de 52 cm brede anslagsfremspring. Norddøren er tilmuret og foroven beskadiget ved et vindue, der er blevet indsat efter synets ønske 1865.[21]

Syddøren, der blev skitseret af Høyen 1830, har udvendig haft en †frisøjle opstillet i en fals på hver side af åbningen. Allerede på Høyens tid var basernes form uklar, og da Uldall besøgte kirken, var det nederste af søjlerne dækket af gulvet. Skafterne har haft vulst foroven og forneden, mens kapitælerne vist var terningformede. Uldall noterede, at vederlagsbåndene, der forneden var skråt affasede ligesom dem i koråbningen, såvel som stikkets kvadre, var udført i frådsten. I den rundbuede, 137 cm brede og 302 cm høje (over nuværende gulv), indre lysning er der i begge sider markeret huller til stængebom.

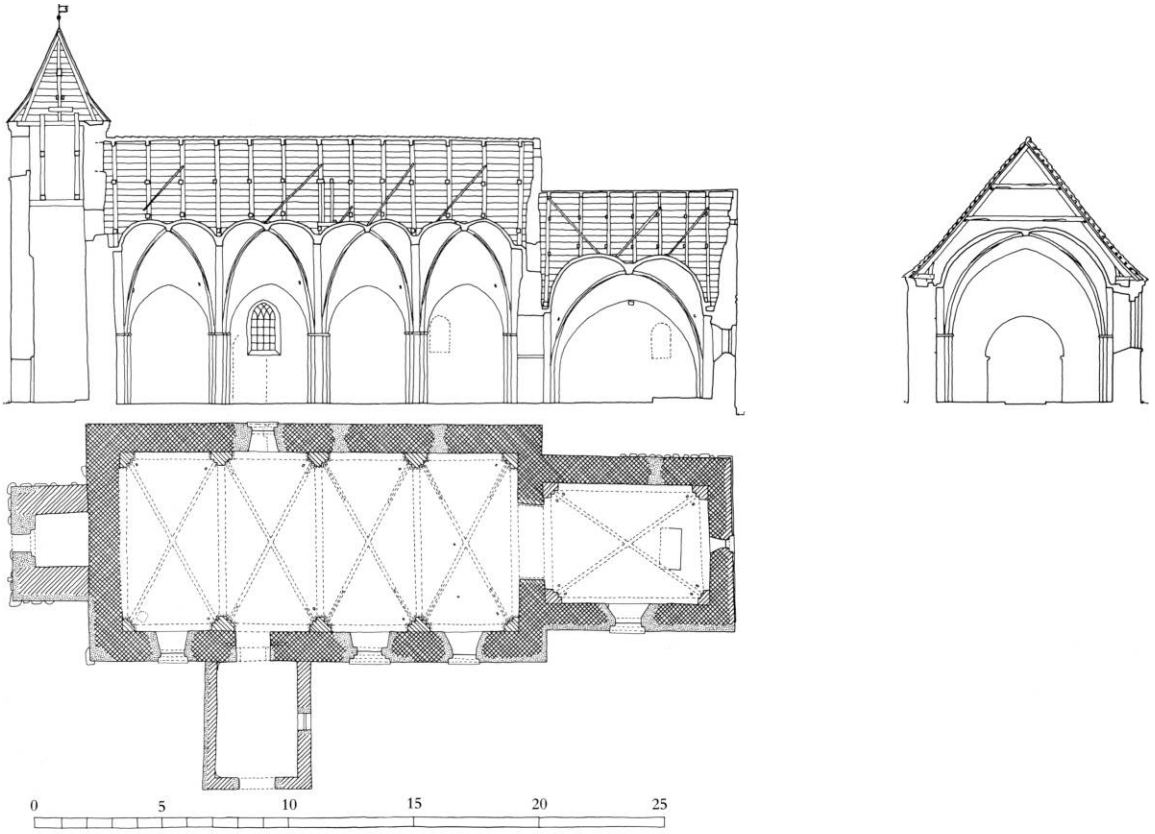

Fig. 4. Længde- og tværsnit samt grundplan 1:300. Målt 1988 af Arne Høj og Jørgen Rasmussen, tegnet af KdeFL 1992. – *Sections and ground-plan.*

Fig. 5. Kirken set fra sydøst. KdeFL fot. 1991. - *The church seen from the south-east.*

Norddøren, der aflæses på facaden (fig.7), er blot akcentueret med et par halvsøjler, beslægtet med dem i nabokirken i Voerladegård. Portalens bredde er 156 cm inklusiv disse søjler, hvis skaftbredde andrager 18 cm. De borthuggede vederlagsfremspring har underside 193 cm over terræn. Uldall har bemærket, at søjleskafterne er af frådsten og de terningformede kapitæler af al. I følge Høyens notat var stikket over åbningen dannet af fire krumme kvadre.

Af de oprindelige, relativt lavtsiddende *vinduer* registreres to i koret og ét i skibet. Førstnævnte sted har gavlvinduet delvis bevaret sin indre, 63 cm brede lysning, mens vinduet i nordmuren, der sidder bemærkelsesværdigt østligt, er tilmuret og i vægplanet måler ca. 135 x 70 cm. I skibets østligste fag iagttages på begge nordmurens sider det ovenfor nævnte, tilmurede vindue, der har omtrent samme størrelse som det i koret.

I det *indre* må triumfbuen, hvis sider er sat med munkesten, være udvidet; ved ombygningen kan de affasede vederlagsbånd være genanvendt. Triumfvæggens indrykning i murkronehøjde angiver utvivlsomt placeringen af skibets oprindelige træloft.

Ændringer og tilføjelser. I generationerne før reformationen indbyggedes der hvælv i kor og skib (jfr. kalkmalerier), foran sydportalen lagdes et våbenhus, og ved vestgavlen rejstes et tårn. Den kronologiske rækkefølge af disse byggearbejder kan ikke afgøres.

Korets *hvælv,* der på adskillige punkter adskiller sig fra skibets, er utvivlsomt ældst, og sandsynligheden kunne tale for, at der samtidig med hvælvets indbygning, måske som en sikkerhedsforanstaltning, gennemførtes en fuldstændig *ommuring* af korgavlens yderside. Her aflæses munkesten i munkeforbandt på et par bundskifter af granit, hvoraf det nederste springer sokkellignende frem. Tagfoden tegnes ved et dobbelt savskifte, og i trekantgavlen er udsparet en lav blænding af form som et korset kors. Ved ændringen bevarede man det oprindelige vindue, der udvidedes en smule i lysningen og i facaden fik fals og rundbuet halvstensstik. Ko-

Fig. 6. Kirken set fra nordøst. Hugo Matthiessen fot. 1938. - *The church seen from the north-east.*

rets simple krydshvælv er udført med falsede piller, hvorpå skjoldbuerne og de retkantede ribber hviler uden vederlagsmarkering. Mellem de temmelig kuplede kapper er anlagt overribber og kamtrin. Hvælvlommerne er udmurede og sat i forbindelse med to spygatter i hvert hjørne.

De fire hvævlfag, der i skibet afløste træloftet, hviler ligeledes på vægpiller, men disse er på vanlig måde forsynet med et affaset skifte til angivelse af vederlag. Kapperne er fladere end dem i koret, og ribberne har på de nedre partier en tilspidset snitform. Denne artikulering andrager i de to østlige fag omkring halvdelen af hver ribbe, reduceres i det næstvestligste og er næsten helt væk længst i vest. Forandringen hen igennem skibet må røbe en arbejdsgang fra øst mod vest. Spygatterne er fordelt med ét til hver hvælvlomme. Længst i vest er en tilmuret †*lem.*

Den ovennævnte omdannelse af triumfbuen er antagelig samhørende med hvælvenes indbygning i skibet.

Det enkle, teglhængte *våbenhus* foran syddøren er opført af munkesten, hvis forbandt ikke ses gennem hvidtekalken; forneden på østsiden indgår der et par kvadre i murværket. Bygningen, der er uden karakteristiske enkeltheder, omtales første gang 1691-92[17] i anledning af en ny dør, og det fremgår i denne periode, at den havde †»kamme« (utvivlsomt †*kamtakker)*, der fjernedes 1756-57[18] ved gavlens ommuring. På vestvæggen er der spor efter en *muret †bænk,* formentlig en af dem, der nævnes 1860.[21]

1803[13] beskrev synet loftet som brøstfældigt og noterede, at klokken hang i våbenhuset (jfr. s. 3833). 1846, da der blev lagt loft, ønskede man et vindue i stedet for †lem. Døren er udvidet i medfør af synets henstilling 1873, vinduet efter ønske 1903. Vestfacadens små mursten og omdannelse af østsidens falsgesims er formentlig et resultat af synsudsættelse 1905.[21]

Udvendig er indmuret et par mindesten (s. 3834), og 1856[21] havde sprøjten sin plads bag døren.

Tårnet ved skibets vestgavl er opført af munkesten på en syld af rå kamp, der træder frem på alle bygningens tre sider. Undtagen på et parti af nordsiden er murværket i dag dog helt fornyet i små sten (jfr. nedenfor). Det fremgår 1613-14,[16] da tårnet omtales første gang, at der var tagarbejde »på begge sider«, hvorfor det oprindelig må have haft sadeltag. Ud fra form og størrelse synes det tillige at have været et af de i Århus stift udbredte, såkaldte *styltetårne,* hvilket også vil forklare den 60 cm brede, nu tilmurede åbning, der sidder øverst i skibets vestgavl, hvor den har givet adgang fra kirkeloftet til klokkekammeret (jfr. f.eks. Mesing, s.3128).

Formentlig i forbindelse med tårnets opførelse har man foretaget udbedringer af skibets vestgavl, hvorpå klokkestokværkets østmur hviler; her muredes de i 1700rne nævnte †*kamtakker*, der på gavlens søndre del fjernedes 1756-57 (jfr. nedenfor).

Efter tagarbejdet 1613-14 omtales tårnet igen 1680-81[17] og da som brøstfældigt. Trods en reparation var tilstanden fortsat slet; helt galt blev det i årene efter 1715.[13] Et parti af sydvestre hjørne styrtede til jorden, og man så sig nødsaget til at fjerne klokken, der ophængtes i »træværk«, hvor den var »udsat for regn og slud« (jfr. s. 3833). Et syn 1719[25] anslog, at en istandsættelse ville fordre 6000 mursten foruden ankre. Rytterdistriktets bygningsadministration, der herefter overtog ansvaret for kirkens vedligeholdelse, kunne i første omgang blot gentage de foregående syns karakteristik af hele bygningens og navnlig tårnets miserable forfatning. 1734[13] iværksattes en udbedring, men den nødvendige, mere omfattende istandsættelse gennemførtes vist først af distriktets murermester Lars Nielsen fra Mesing i følge kontrakt 1745-46; da han en halv snes år senere var i gang med skibets vestgavl, supplerede han med flere ankre.[18]

Det er tænkeligt, at tårnet fik sin nuværende skikkelse i 1740rne, mens det er uklart, hvad vindfløjens årstal (s. 3817) og inskriptionen på bygningens vestside hentyder til. På facaden i glamhulsniveau står med jerncifre og -bogstaver 1795 og kirkeejerparrets initialer Thyge (Jesper

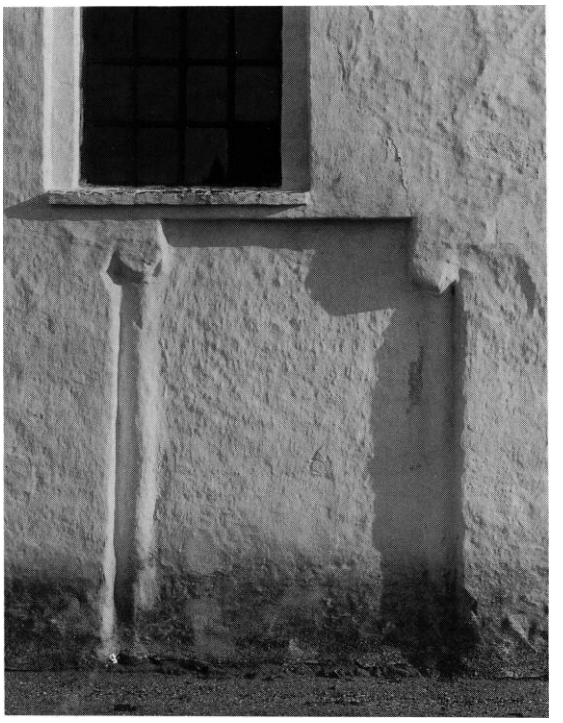

Fig. 7. Udsnit af skibets nordfacade med portal (s. 3813) og nyere vindue (s. 3816). Victor Hermansen fot. 1938. - *Section of the north wall of the nave including walled-up portal.*

de) Thygeson og Sophie Charlotte (de Cederfeld) Thygeson til Mattrup.

1903[21] beordrede synet fornyelse af tagtømmeret og tækning med bly.

Øvrige arbejder i nyere tid. Bortset fra en notits om bygfældighed 1622[6] kan kirkens tilstand først følges fra 1700rne og kun i grove træk. I Sønder Vissing, som så mange andre steder, har rytterdistriktets overtagelse af vedligeholdelsen betydet en væsentlig forbedring. Omkring 1720[13] var de sydøstvendte hjørner i slet forfatning; man mente, at skibets kunne »ikke stå vinteren over uden hjælp«, og konstaterede, at korets var »revnet fra øverst til nederst«. Desuden havde skibets østre kamtakker på grund af regnen fået »mægtig stor skade«. 1735 meldes, at tilstanden er god.[13] 1756-57 var endnu en istandsættelse i gang, og herunder styrtede skibets sydvestre hjørne ned; synet bemærkede: 20-30 læs faldt på én gang! Til reparationerne i disse år medgik 5400 dobbelte flensborgsten,[18] der sam-

Fig. 8. Indre, set mod øst. Victor Hermansen fot. 1938. - *Interior to the east.*

men med resultaterne af andre udbedringer i dag præger kirkens facader, særligt på sydsiden.

1838[21] skrev præsten i synsprotokollen, at kirken var godt vedligeholdt. Herefter meldes ikke om større bygningsarbejder før den ret omfattende, almindelige istandsættelse 1988-89 under ledelse af Hans Vinther, Brædstrup.

Alle *gulve* blev ved kirkens istandsættelse i 1980erne udført med gule teglfliser, der ligger i samme plan fra våbenhusdøren til korets østvæg; i stolestaderne er der imprægnerede fyrrebrædder. Da gulvet 1688-89[17] nævnes første gang, var det nedsunket og skulle lægges om; formentlig bestod det i alle tilfælde delvis af mursten, som det fremgår 1719.[26] 1853 ønskede synet brændte sten ved alteret, og i medfør af kirkesynsloven af 1861 foreslog man nogle år senere trægulv inden for knæfaldet og gule fliser eller mursten udenfor og i gangen.[21]

De spidsbuede *støbejemsvinduer* går tilbage til 1865,[27] da synet ønskede de dengang eksisterende udskiftet med nogle, der var mindst tre alen høje; ved samme lejlighed blev det i nordsiden etableret. Det østligste i skibets sydside var blevet udvidet på synets forlangende 1851.[21] 1619[16] gennemførtes en almindelig istandsættelse, og 1817[19] blev kirken forsynet med tre nye vinduer.

1981 blev tegl*tagene* fornyet på bræddeunderlag; herefter er der tækket med bly på kor og tårn, i øvrigt tagsten. Da tagmaterialet 1613-14[16] nævnes første gang, lå der vist bly overalt undtagen på våbenhuset; Jacob blytækker fra Rye udførte reparationer. 1692-93[17] nævnes der tagsten på skibets nordside. Den tidligere omtalte, dårlige tilstand, som kirken befandt sig i før indlemmelsen i rytterdistriktet, gjaldt også tagene; ja, var vel forårsaget af disses manglende vedligeholdelse. 1715[13] var adskillige tagsten blæst ned; det følgende år skrev synet, at »hvis det ikke ordnes, kan hvælvingen ikke blive bestandig«. 1720 turde man ikke gå på hvælvene. Ved

Fig. 9. Tårnpyramidens vindfløj 1777 (s. 3817). NE fot. 1991. - *The weathervane above the spire of the tower.*

denne tid lå der bly på korets sydside, i øvrigt tagsten, som 1744-45[18] blev bragt i orden af den ovennævnte Lars Nielsen.

Når der 1843[21] er tale om blytag på koret, er det uklart, om det gælder begge bygningens sider. En generel istandsættelse fandt sted 1880,[22] og som nævnt udskiftedes tårnspirets zink med bly efter synets forslag 1903.

Tagværkerne, der har to lag hanebånd, er affyr med enkelte stykker genanvendt egetømmer; dette gælder i koret kun spærskoene. Skibets spærfag er samlet og nummereret (kun i syd) på vestsiden, begyndende i øst. Hanebåndsbladningerne er forsynet med »krumkonsoller« ligesom i Dallerup (s. 3602); i koret dog kun ved nedre lag. 1613-14[16] nævnes udtrykkeligt, at tagværkerne blev sat i stand; i øvrigt omtales blot tagarbejder. Det er uklart, hvornår sugfjælene, der blev repareret 1689-90,[17] blev afløst af de eksisterende falsgesimser, der er muret med små sten.

Opvarmning med »to mindre †ventilationsovne« etableredes efter beslutning på ekstraordinært syn 1883, og blev bemærket af Uldall nogle år efter. 1891 nævnes kun én †kakkelovn,[22] der 1917[15] blev afløst af †kalorifer, der på sin side udskiftedes 1969 med et oliefyret †varmtvandsanlæg. Ved sidste restaurering indførtes varmluftsindblæsning. Elektricitet indlagt 1924.

Vindfløjen (fig. 9) på spiret bærer årstallet 1777 og indeholder en vinget person (engel eller fama) med basun.

Glasmalerierne i korets vinduer er udført af Johannes Kragh og skænket 1910 af konferensrådinde Anne Plenge-Jørgensen på Løndal (i sognet); i øst kors, i syd vinget kvinde med glorie, der i hænderne holder et bånd.

KALKMALERIER

Kirkens sengotiske dekorationer[28] er undersøgt og afdækket i to tempi. 1899-1900 fandt Eigil Rothe ikke alene spor af egnens almindelige,

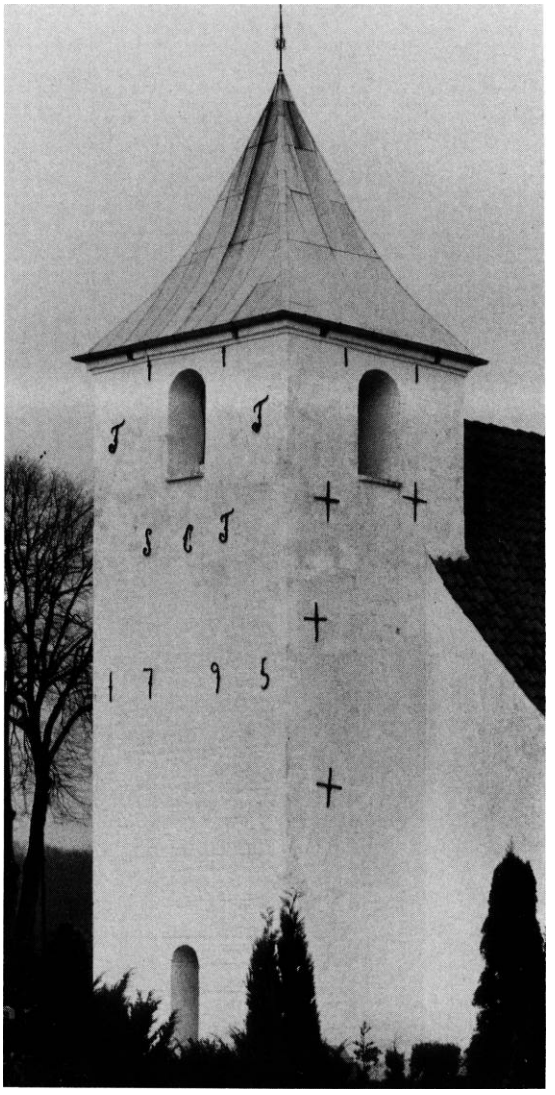

Fig. 10. Tårnet set fra sydvest med kirkeejernes initialer (s. 3815). NE fot. 1991. - *The tower seen from the south-west. On the wall are the initials of a former owner of the church and his wife.*

Fig. 11. Indre, set mod vest. NE fot. 1991. - *Interior to the west.*

enkle hvælvudsmykning fra o. 1500 både i kor og skib, men tillige fra 1500rnes begyndelse et drevent malet rankeslyng på korbuens underside sammenhørende med en stor dommedagsfremstilling på triumfvæggen samt et billede af S.Jørgen og dragen på nordvæggen i skibets vestfag. Hovedparten af de fundne dekorationer blev restaureret, dog ikke korets og dommedagsscenen, der især forekom stærkt medtaget. 1988-89 foretog Olaf Hellvik en afdækning og genrestaurering både i kor og skib, hvor der på hvælvene fremkom nye motiver. Triumfvæggens dommedagsfremstilling blev restaureret, og i forbindelse med afdækningen afsløredes to ældre †bemalinger. - En sikker rækkefølge for udmalingen af de forskellige, tidsmæssigt ret nærliggende dekorationer kan ikke opstilles, da dateringen i hovedsagen må bygge på stilistiske kriterier.

1) Fra *o. 1500* stammer hvælvdekorationerne i *skibets fire fag,* beslægtet med Århus domkirkes og nøje svarende til udmalinger i bl.a. Hvilsted og Adslev fra 1497-98 samt Fruering[29] og rimeligvis udført af samme maler, der har sat sit bomærke både i de nævnte kirker og i Sdr. Vissing, på vestfagets vestkappe (fig. 14). Også kanden med blomsterbuketten er karakteristisk for denne maler. Gjord- og skjoldbuer ledsages som vanligt af den krydsende halvbuefrise med prikker, og gjordbuernes undersider prydes af henholdsvis konturtegnede firkløver med prikker, skaktavl og farveudfyldt kløver. Ribbernes dekorationer veksler fra fag til fag, i 1. er de slanke sparrer med langt udtrukne spidser malet i sik-

Fig. 12. Indre, set mod øst. NE fot. 1991. - *Interior to the east.*

sak over ribbesiderne, 2. fag har enkelt sparre, 3. fags ribber er skråt afstribede, og 4. fag har igen en enkelt sparre.

Omkring spygatterne er afdækket forskellige stregtegninger i varierende farver. 11. fags nordkappe: prikket rektangel med blomstrende gren, sydkappen: prikket, hjerteformet figur med spydbladstængler, i 2. fags nord- og sydkapper: henholdsvis kontureret og farvefyldt kløver. I 3. fags nordkappe en stor, skægget maske med røde pletter på kinderne (fig. 13), i sydkappen: hus med bladstængler. 4. fags nordkappe har i begge svikler en firkant med kugler, sydkappens med streger; vedr. vestkappen se ovenfor. Overalt er vekselvis anvendt de vanlige farver, gråsort og rødbrunt, der også er benyttet på kragbåndene. De nu hvidkalkede hvælvpiller har oprindelig, ifølge Rothes afdækninger, stået i blank mur.[30]

2) O.1*500* er *S.Jørgen i kamp med dragen*[31] (fig. 15) malet på *nordvæggen i skibets vestfag.* Ved restaureringen 1990[32] er pletter blevet udbedret med puds og retoucheret, men hovedomridset og alle væsentlige detaljer er de oprindelige. Den ca. 215 cm høje fremstilling, afgrænset forneden af en sort streg, viser helgenen som rustningsklædt, hårfager ridder, uden hovedtøj eller glorie. Hverken motivets vanlige borg eller personer ses bag ham. Den gråmalede, sorttegnede skikkelse er iført harnisk med rosetprydet skulderplade og spidse knæbeskyttere; snabelskoene har lange sporer. Ved siden bærer han et tohåndssværd med rød spids og rødttegnet parérstang. Foran sig holder han et gråt, korsmærket

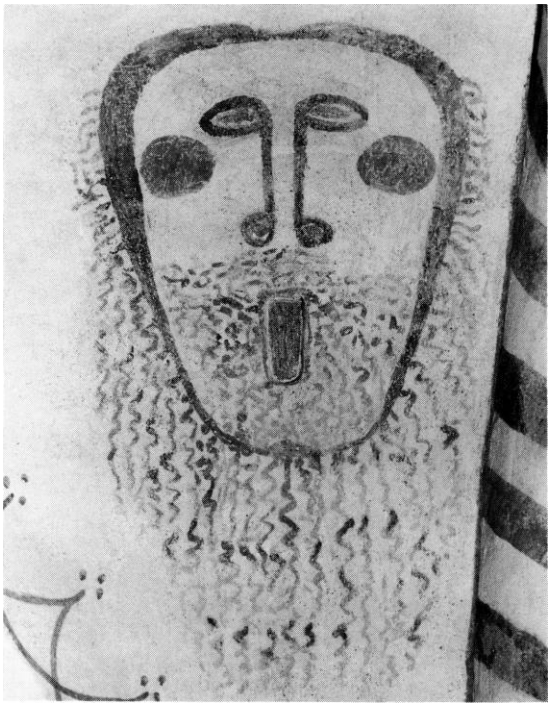

Fig. 13. Kalkmalet maske fra o. 1500 på nordkappen i skibets 3. fag fra øst (s. 3819). NE fot. 1991. - *Mural painting of a mask, c. 1500, on the north cell in the third bay of the nave from the east.*

Fig. 14. Kalkmalet dekoration og bomærke fra o. 1500, på vestkappen i skibets vestligste hvælv (s. 3818). NE fot. 1991. - *Mural decoration and mark c. 1500, on the west cell of the nave's west vault..*

skjold. Den sortgrå hest, der er vist i spring op på dragen, har lang, bølget manke og kuperet hale; dens rødtmønstrede seletøj har nedhængende kvaster samt roset ved bidslet. Den nedkæmpede drage ligger på ryggen med udspilede vinger og hævede forben, der har kløerne fremme. Med oprakt hals og åbent gab med spidse tænder og pileformet tunge hvæser den mod angriberen, der har stukket sin lange lanse gennem dens hals. Kroppen er grå med rødbrune tegninger. Sorte streger og græstotter markerer det let bølgede terræn.

Korets dekoration afviger lidt fra skibets og er måske udført før disse. På ribberne er malet brede sparrer, hvælvkapperne er ledsaget af den vanlige halvbuefrise, der løber ud fra de enkle stregrammer omkring spygatterne. Gjord- og skjoldbuer er indrammet af stregornamenter. I hvælvtoppen ses en lille, rød og sort roset som den i skibets midtfag, i østkappen er med rødt malet et bomærke[33] anderledes end skibets.

3) I samme periode, muligvis i *1500rnes første tiår* er korbuen samt en del af triumfvæggen blevet udsmykket.

Korbuens underside fremhæves ved et rødbrunt rankeslyng (fig. 16), malet med sikre strøg fortløbende fra nord til syd med ialt fem spiraler med mange bladudløbere.[34] Både 1899 og 1989 konstateredes, at rankeslynget, som nøje svarer til Grædstrup korbues †dekoration, ligesom denne tillige havde udløbere, der som en vifte bredte sig ud over triumfvæggens flade. Disse rankeudløbere blev ikke genfremkaldt og restaureret.

4) Muligvis kort efter korbuens udsmykning, måske i *1500rnes 2. årti* har triumfvæggen fået sin store *Dommedagsfremstilling* (fig. 12) tildels malet oven på de førnævnte rankeudløbere. Den øvre del med Kristi hoved havde ikke været afdækket ved Rothes undersøgelser, og farver og detaljer var her særligt velbevarede, hvorimod store partier forneden var ødelagt allerede før 1899.

I overensstemmelse med periodens vanlige skema for dette motiv sidder Kristus på regnbuen med fødderne på jordkloden og med nådens lilje og dommens sværd[35] udstrækkende sig på hver side af ansigtet (fig. 17). Detaljerne er tegnet med gråt, hår og skæg er brunt og glorieskiven gul. Med oprakte arme og åbne hænder fremvises naglegabene, hvorfra blodet drypper, ligesom fra sårene i fødderne og det nøgne, magre bryst. Den gulbrune dragt, med grønt foer, er mønstret; en flig af kappen er på usædvanlig vis snoet rundt om den brun- og grønstribede regnbue.[36] Til siderne knæler menneskenes forbedere. Maria fremviser appellerende sit blottede bryst, hvormed hun har næret sønnen. Ansigtstrækkene er forsvundet, men glorieskiven og den gulbrune kappe ses endnu. Bag ved hende tre sorte grave, hvorfra sorttegnede, nøgne menneskekroppe stiger op. I sydsiden er af Johannes kun bevaret ansigtstrækkene og den gulbrune glorie. Ved Kristi højre side fører en storvinget engel de frelste mod salig-

Fig. 15. Kalkmaleri af S.Jørgen og dragen, fra o. 1500, på nordvæggen i skibets vestfag (s. 3819). NE fot. 1991. - *Mural painting of St. George and the dragon, c. 1500, on the north wall in the west bay of the nave.*

Fig. 16. Kalkmalet dekoration fra 1500rnes begyndelse på undersiden af korbuen (s. 3820). NE fot. 1991. - *Mural decoration from the beginning of the 16th century, on the soffit of the chancel arch.*

heden, ved hans venstre side ses den sjælevejende ærkeengel Mikael og kun et enkelt hoved bag ryggen. På den tilstødende hvælvkappe, lige over dommedagsbilledet, fremkom 1990 de sparsomme rester af en basunblæsende †*engel,* der varsler hændelserne nedenunder; nu overhvidtet.

To *sengotiske indvielseskors* afdækkedes 1990 i skibet. Det er ens, rødbrune hjulkors med hvide

Fig. 17. Detalje af Kristus fra kalkmaleriet af dommedag, jfr. fig. 12 (s. 3820). Olaf Hellvik fot. 1989. - *Detail of Christ in the mural painting of The Last Judgement, cf. fig. 12.*

blade, det ene 33, det andet 48 cm i tvm. og malet henholdsvis på nordvæggen i 2. fag og på vestvæggen.

†Kalkmalerier. 1990 fremkom enkelte rester, der atter overhvidtedes. 1) På triumfvæggen fandtes under tykke kalklag ikke nærmere beskrevne, svage farvespor af »romansk oprindelse«. 2) 0.1500? Under skjoldbuen på nordvæggen i 3. fag stod versalerne »... iegrei ...«, malet med samme røde farve som ribbedekorationen.

INVENTAR

Oversigt. Kirkerummet domineres ganske af de nyrestaurerede kalkmalerier fra tiden omkring 1500. Af det førreformatoriske inventar er kun fa genstande overleveret, endda af usikker proveniens. Det gælder både den (sen)romanske granitfont og en stolegavl fra 1400rnes 1.halvdel med et relief af S.Gertrud (nu i Den gamle By). Det enkle krucifiks, af senmiddelalderlig type, er måske et lokalt arbejde. Fra 1500rnes slutning stammer inventarets hovedstykker, altertavle og -panel samt prædikestol, af samme snedker, men altertavlen er 1911 afløst af et nyromansk retabel, moderniseret ved restaurering 1990. Ved 1700rnes midte har altertavlen faet et nyt, men senere fjernet maleri udført af Mogens Christian Thrane, og til alterbordet har sognepræsten 1744 skænket et altersæt i stedet for det, der var gået til grunde ved præstegårdens brand. Det øvrige inventar er for størstedelen tilkommet i ny tid, de skårne stolegavle 1952, klokkerne 1862 og 1936.

Alterbordet er middelalderligt, sat af granitkvadre 137 cm fra østvæggen. På den synlige, hvidkalkede bagside måler det 161x100 cm og er 103 cm højt.

Alterbordspanel (fig. 19), formodentlig fra o. 1590, samtidigt med prædikestolen og altertavlen og antagelig af samme mester. Det har fire arkadesmykkede fag på forsiden og tre en-

klere, rektangulære fyldinger på de to kortsider. Panelets tætprofilerede kron- og fodlister er omløbende. På forsiden adskilles fagene af profillister, de ydre rammestykker er derimod riflede. Hvert fag har brede profilindramninger omkring en arkade med riflede pilastre og hesteskoformet bue, der prydes af tandsnit ligesom profilkapitælerne. I sviklerne er enkle, reliefskårne blade hvorimellem små, indskårne tværstreger. Kortsidernes fyldinger har profilindramninger om de tre øvre sider. Nymalet lyst blågråt, lister og detaljer gyldne.

†*Alterklæder.* 1661[37] var alterklædet af lærred, 1719[25] omtalt som et gammelt »cartuns« klæde. 1728 blev det udskiftet med et af plys med sølvgaloner og med årstallet og Frederik IV. s navn i sølvbroderi midtpå.[18] O.1856[21] anskaffedes et nyt.

Altertavlen (fig. 19) er et retabel fra 1911,[22] udført af Johs. Kragh, men ændret og forenklet 1990 efter forslag fra arkitekt Hans Vinther og kunstneren Valdemar Foersom Hejndal. Det består af et tredelt fodstykke, der over midtfeltet bærer en cirkulær metaldekoration med Gudslammet, indfattet af en rektangulær ramme af krydsende dobbeltstave. Gudslammet står på en halvbue med blodet løbende ned i en alterkalk. I frisen herunder en gennembrudt bogstavfrise med versalerne: »Se det Guds lam«. Metaldekorationen er forgyldt, indramning og panel lysblåt, med gyldne blade, korscirkel samt A og Ω i fodfelterne.

Den tidligere *altertavle* (fig. 28), en såkaldt katekismustavle med malet årstal 1594, ligger siden 1911 på loftet i adsplittet og stærkt defekt tilstand. Det har været et enkelt snitværksarbejde, der ganske svarer til den delvis rekonstruerede tavle i Tulstrup (s. 3694) og formodentlig af samme mester, hvis mulige bomærke (fig. 42) er indskåret bag på det oprindelige midtfelt (nu i konfirmandstuen, jfr. nedenfor). Både fodstykke og postamentfremspring har profillisteindrammede smalfelter ligesom rammestykkerne bag de toskanske storsøjler. Gesimsfrise og -fremspring er prydet med metoper og triglyffer. Attikapartiet herover har ligesom i Tulstrup haft tre listeindrammede retkantfelter flan-

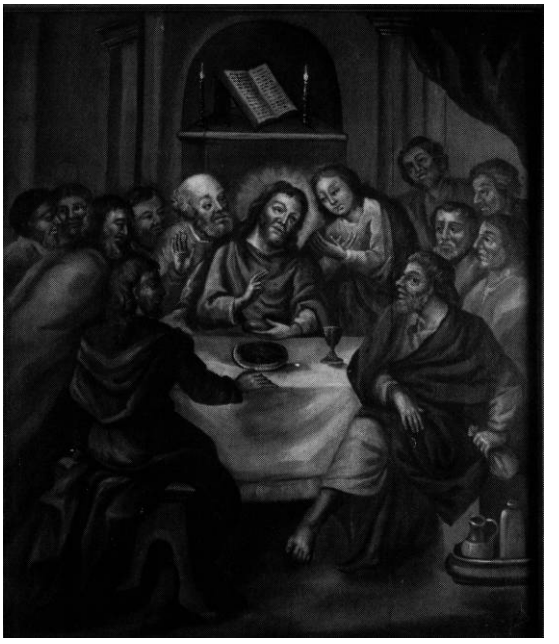

Fig. 18. Altertavlemaleri af Nadveren, udført af M. Chr. Thrane o. 1750 (s. 3824). NE fot. 1991. - *Altar painting of the Last Supper by M. Chr. Thrane, c. 1750.*

Fig. 19. Alterbordspanel, formodentlig fra o. 1590, og retabel fra 1911, udført af Johs. Kragh, ændret 1990 (s. 3822). NE fot. 1991. - *Altar frontal, probably c. 1590, retable from 1911 made by Johs. Kragh, altered in 1990.*

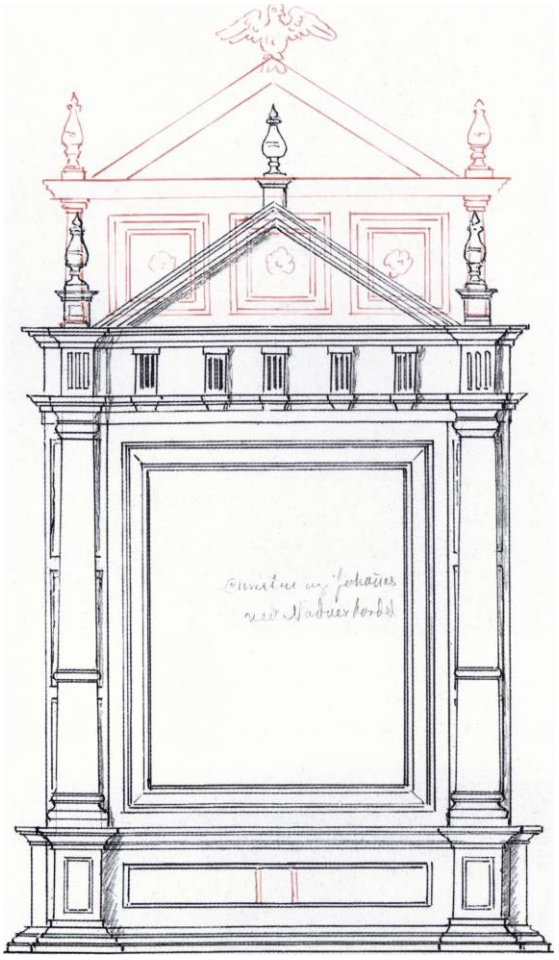

Fig. 20. Forslag til ændring af altertavlen fra 1594, jfr. fig. 28, ved Magnus Petersen 1899 i (NM) (s. 3824). - *Proposal for the alteration of the altar-piece of 1594, cf fig. 28, submitted by Magnus Petersen, 1899.*

keret af småsøjler svarende til storsøjlerne, og ligeledes har små, drejede topspir flankeret den kronende trekantgavl. Både stor- og topvinger var forsvundet, da Magnus-Petersen 1899 undersøgte tavlen, men allerede 1720[13] er den omtalt som meget skrøbelig og »deraf meget nedfalden, en del hænger for fald«. Så tidligt som 1613/14[16] var det galt med stabiliteten i opbygningen, vel især den øvre del, idet man nævnte år indkøbte jern til at »binde« tavlen med. 1734[38] skulle den fæstnes med jernankre og blev det følgende år fastgjort med et seks alen langt egetræ.[39]

Midtfeltets oprindelige egetræsplade, 128 x 113 cm, der på sort bund bar en indskrift med forgyldte versaler afsluttet med »Anno 1594«, er o. 1750 blevet overmalet med en fremstilling af *Nadveren* (fig. 18), signeret: »Pinx. M. Chr. Thrane« (1697-1764) i nedre højre hjørne. Oliemaleriet,[40] der til dels er en kopi efter Rubens,[41] viser de brogetklædte apostle samlet omkring det hviddugede bord med guldkalken og med den rødklædte Jesus velsignende brødet som midtpunkt. I forgrunden til højre den rødhårede Judas i gul kjortel og blå kappe, manden på samme side af bordet klædt i blåt og rødbrunt. De ret rødmossede ansigter er malet med tydelige strøg og en del glanslys. Den tilsyneladende selvkomponerede, grå baggrund med søjler og blåt draperi i højre hjørne, har midtfor en niche med et bord, hvorpå en opslået bog mellem to brændende lys. 1978 blev maleriet renset og dets egetræsramme,[42] oprindelig med tandsnitlis te, restaureret. Stafferingen, der var samtidig med maleriet, bestod af grågult på fladen, med hvidgrå platte og forgyldt karnis.

Efter at man ved 1800rnes midte atter havde ønsket tavlen forsvarlig befæstet, blev den 1864 repareret, malet med egetræsådring og forgyldt.[21] Samtidig indsattes over Thranes maleri et nyt *alterbillede* (jfr. fig. 28), et sødladent oliemaleri på lærred, 106 x 92 cm, af Kristus med apostlen Johannes lænet mod skulderen siddende bag et bord, anbragt helt i forgrunden. Nu ophængt i ligkapellet. 1899[21] fandt man imidlertid tavlen kassabel og ønskede en ny, men lod i stedet foretage en ændring efter forslag af Magnus-Petersen (fig. 20). Da tavlens proportioner forekom uheldige på grund af de manglende vinger og det høje attikaparti, blev det sidstnævnte fjernet og en ny trekantgavl anbragt. Samtidig nedtog man fra gavltoppen en †due med udbredte vinger, der ifølge Magnus-Petersen oprindelig havde tilhørt prædikestolens lydhimmel. Ved opstillingen af det nye alterretabel 1911 blev den egetræsmalede[21] tavle fjernet og dets midtfelt ophængt på korets nordvæg.

Altersølv. Kalk og *disk,* 1744, udført »efter guldsmed Gerthes tegning«,[18] dvs. af Gert Nielsen Thorbrügger, der da som svend hjalp den

svækkede far, Niels Gertsen Thorbrügger, i hans værksted i Kolding. Den store, 18,5 cm høje kalk (fig. 21) har bred, sekstunget fodplade og almindelig, barokprofileret fod, der fra den flade overside er drevet op med kanter mod det sekskantede skaft. Små profilstave danner overgang til de forskellige led; knoppen er midtdelt og riflet. Et nyere, glat bæger, med tud, har erstattet det oprindelige, der bar indskriften: »F.H.S. 1744«[43] for sognepræsten Frederik Hansen (jfr. †epitaf), der skænkede halvdelen af udgiften, ialt 24 rdl. og 4 sk., til en ny kalk og disk, der da vejede 35 lod (jfr. nedenfor). På fodpladen to ens, læderede stempler for Niels Gertsen Thorbrügger (Bøje 2, 1982, nr. 6581). Den tilhørende disk, 15 cm i tvm., er flad og glat, med ret bred fane, hvorpå graveret cirkelkors, på skraveret baggrund; på undersiden to stempler som kalkens.

Den tidligere *†alterkalk* og *†disk,* der gik til grunde ved præstegårdens brand 1744,[18] var af tin og tidligst omtalt 1719.[25]

Som *oblatæske* (fig. 22) tjener et tidligere smykkeskrin (eller visitkortæske?) fra 1800rne, skænket kirken 1967. Den er rektangulær, med afrundede hjørner, ca. 11 cm lang, og hviler på fire støbte bladfødder. Det profilerede låg har på forkanten en lille stav til åbningsbrug. Skrinets sider er dels smykket med omløbende perlestav, dels med graveret planteornamentik inden for en stregindramning. På lågets overside afbrydes planten af et lille, rudeformet felt, hvis ene hjørne er bukket som på et visitkort; det tomme felt er antagelig beregnet til ejerens initialer. Indvendig forgyldt. - **Oblatæske,* antagelig fra 1862,[21] fra Den kgl. Porcelænsfabrik, sort, med guldkors og -kanter, nu i Hadsten kommunes lokalhistoriske arkiv.[44]

Vinkander. 1) 1925, af sølv, københavnsk arbejde med bymærke samt guardeinstempel for Chr. Fr. Heise på lågets underside og kandens bund; 31 cm høj. Graverede bladborter på kanten af det korskronede låg, under mundingen og i et bælte midt på korpus. 2) 0.1900, af porcelæn, fra Bing & Grøndahl, den vanlige type svarende til *oblatæsken. To tilhørende skåle; alle ude af brug. - En *†tinflaske* til vin, nævnt

Fig. 21. Alterkalk, 1744, udført af Gert Nielsen Thorbrügger, Kolding (s. 3824). NE fot. 1991. - *Chalice, made 1744 by Gert Nielsen Thorbrügger, Kolding.*

Fig. 22. Oblatæske, et tidligere smykkeskrin fra 1800rne (s. 3825). NE fot. 1991. - *Wafer box, a previous jewel case from the 19th century.*

1681/82, blev 1693/94 erstattet af en ny,[17] omtalt endnu 1719.[25]

Sygekalk og *disk,* af sølv, anskaffet 1862 i fællesskab med Voerladegård kirke,[21] udført af P. Bærentzen, Horsens. Den 11 cm høje kalk har rund, tragtformet fod med lille, riflet stav ved overgangen til det koniske skaft, med rund

Fig. 23. Alterstager af messing, 1500talstype. Den ene, med ny messinglyseholder, måske en yngre kopi (s. 3826). NE fot. 1991. - *Brass altar candlesticks of 16th century type. One of them, with a newer candle holder of brass, possibly a later copy.*

knop; bægeret knap halvkugleformet. Under bunden mesterstemplet (Bøje 2, 1982, nr. 6261); her ses også i dybet af skafthullet en 4 skilling rigsmønt 1854 eller 1856[45] med portræt i profil af Frederik VII (fig.43). Disken, 7 cm i tvm., flad og glat.

En †*kalk* og †*disk,* nævnt 1681,[17] er antagelig identisk med den lille sølvkalk og disk, der 1719[25] omtales »med våben og årstallet 1662«, og som 1739/40 beskrives som »en liden sølv kalk og disk at betjene syge med«.[46] Også dette sygesæt forsvandt ved præstegårdens brand 1744.[18]

Alterstager. 1-2) (Fig. 23), af 1500talstype, af messing, ret ens, men muligvis ikke samtidige, den mindste måske udført som kopi af den anden. Stagerne tidligst omtalt 1661.[17] Fod- og lyseskål er vulst- og hulstavprofileret, det cylinderformede skaft har tre spidsovale led med småstave, samt øvre og nedre vulst. Den største stage, 33 cm høj, er let rødlig i godset og med inddrejede linier. Den anden, ca. 32 cm høj har færre småstave og ingen inddrejede linier. På foden er tre ens, cirkulære og tværstribede stempler. Begge stager har i ny tid i lyseskålen fået indsat en plade beregnet til indskruning af messinglyseholder. 3) Nyere bordstager i nyrokoko, af forsølvet messing, 18,5 cm høje; på foden stemplet »H.J.Plet«.

Syvarmet lysestage, 1925, skænket af gårdejer Anders Sørensens arvinger.[15] Ude af brug.

†*Alterbøger.* 1661[37] fandtes en bibel og et gradual, måske det der 1727[13] fandtes »i degnestolen«, og som da ønskedes fornyet.

Messehagel, 1967,[15] af rødt fløjl. †*Messehagler.* En hagel fra o. 1640, tidligst nævnt 1661[37] og 20 år senere beskrevet som værende af rød og brun damask,[17] blev 1720[13] omtalt som 80 år gammel og næsten ubrugelig; 1739 lå den i †kirkekisten. 1743/44 bekostedes en ny af rødt fløjl med sølvgaloner for 20 rdl. 86 sk.[18] 1854 ønskede man anskaffet en ny af silkefløjl, men nøjedes året efter med at reparere den.[21] 1865[22] blev den dog erstattet af en ny af nævnte materiale. 1929 blev en hagel istandsat.

Alterskranke, 1966, udført efter tegning af arkitekt H. G. Skovgaard. Glatte stolper med dobbelt håndstavliste, opstillet i retkant. Den tidligere †*skranke* (jfr. fig. 28), 1866,[21] med afrundede hjørner, havde drejede balustersøjler, hvoraf nogle nu er henlagt på loftet. Oprindelig poleret, 1900 egetræsmalet.[21] 1761[18] omtales et »tralværk«, muligvis en foregående skranke.

Døbefonte. 1) (Fig. 24), (sen)romansk, kraftigt behugget i nyere tid. Monolit af blårød granit, ca. 79 cm høj, ca. 76 cm i tvm., kummen ca. 24 cm dyb, med lille rille i bunden hen mod et hul, 2 cm i tvm., i siden. Mundingsranden groft afhugget. Kummens stejle sider afsluttes forneden af skråt, let hulet led ned mod en kraftig vulst, der danner overgang til det koniske skaft. Ingen fod. Fonten er 1933 skænket kirken af konferensrådinde Plenge-Jørgensen.[47] Den fandtes da i en have til en gård i Føvling, men havde stået ved Bredstenbro kro, hvor den tjente som vandtrug. Det mentes, at den skulle stamme fra †Vor

Frue kapel ved Bredstenbro i Nim sogn. Nu opstillet under korbuen i nord.

2) (Jfr. fig. 28), 1892,[21] af cement, 68,5 cm høj over 16 cm høj retkantsokkel. Den har klokkeformet fod, hulet skaftled og slankt, bægerformet kumme, 47 cm i tvm., med reliefudsmykning, buefrise langs mundingen og på korpus latinsk kors med et Jesumonogram tværs over korsstammen. Oprindelig opstillet østligst i midtgangen, nu i ligkapellet.

†*Font,* tidligst nævnt 1661;[37] 1683[17] oplyses, at den var af træ, 1719[25] omtalt som »en gammel træstemmel (dvs. stub), som kaldes en font, men dertil er ganske ubrugelig«. 1720[13] bemærkes, at den er »ganske henfalden« og ikke kan bære bækkenet, der må holdes af degnen, når dåben forrettes. 1829[19] ønskedes den fornyet, men o. 1858 blev den tilsyneladende blot repareret. 1863 talte man igen om fornyelse,[21] hvilket må være sket inden 1877, da Løffler i sin indberetning omtalte træfonten som ny og meget smagløs i formen.

Dabsfad, »1892«, af messing, 47 cm i tvm., 12 cm dybt, med rundet bund og let skrå fane, hvorpå er graveret årstallet og en indskrift med kunstfærdig fraktur: »Hvo som tror, og bliver døbt, skal blive salig«. Det tidligere †*dåbsfad* af messing omtales første gang 1661.[37]

Fig. 24. Døbefont, (sen)romansk, men kraftigt omhugget i ny tid (s. 3826). NE fot. 1991. - *(Late) Romanesque font, but heavily re-hewn in more recent times.*

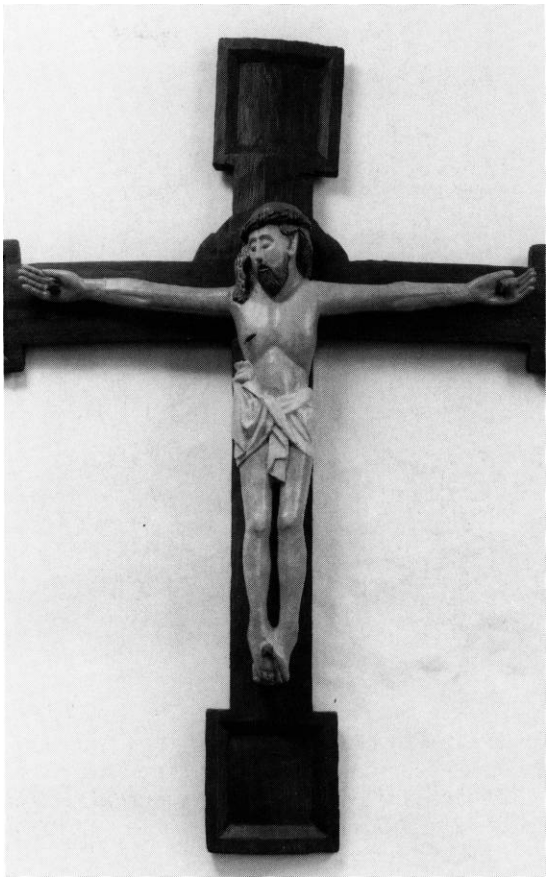

Fig. 25. Korbuekrucifiks af senmiddelalderlig type, muligvis yngre, lokal skæring (s. 3827). NE fot. 1991. - *Chancel-arch crucifix of late medieval type, probably a newer local carving.*

Dåbskande, o. 1912, af messing, 27 cm høj, ganske svarende til Voerladegårds.

†*Fontehimmel,* antagelig af træ og samtidig med †træfonten (jfr. ovfr.), ønskedes repareret 1843, hvilket dog først skete o. 1858.[21]

Korbuekrucifiks (fig. 25), af senmiddelalderlig type, men muligvis en yngre skæring, af lokal proveniens, der efterligner et forbillede fra o. 1500. I øvrigt kraftigt istandsat i flere omgange, senest 1976 og 1990, hvorved eventuelle daterende detaljer er tilsløret. Den 110 cm høje, ligestrakte figur holder hovedet opret med en

Fig. 26. Prædikestol 1585, stafferet 1760 (s. 3828). NE fot. 1991. - *Pulpit 1585, painted 1160.*

Fig. 27. Prædikestolsfelt 1585, med maleri af Moses 1760 (s. 3829). NE fot. 1991. - *Panel of pulpit 1585, cf fig. 26, with painting of Moses 1160.*

drejning mod højre. Munden er åben, fuldskægget spidst, håret falder i bølgede lokker ned foran højre skulder og bag venstre, men med et bølget forløb over øret og under den tovsnoede tornekrone. Armene, der bagpå er groft indbladet i skuldrene, er på usædvanlig måde vandret udstrakte, de kraftige hænder (med nye fingre), bladet til armene lige over håndleddene, forekommer tilsatte. Brystkassen er flad uden anatomiske detaljer, med spydsår i højre side. Lændeklædet er foldet på utraditionel vis med midtkrydsende folder med midtsnip og knude foroven ved højre hofte. De næsten strakte ben har skarpe skinneben, højre fod lagt over venstre. Både ryg og baghoved har udhuling af træet. Det samtidige, kraftige korstræ, af eg, har store, kvadratiske endeplader med forsænkede felter med skråt affasede inderkanter. Bag Kristi hoved ses et halvcirkelfelt, men den vanlige, nedre halvcirkel findes ikke. Stafferingen, fra 1990 ved Ivan Hagner, er en blegrød karnation med enkelte blodspor fra sårene, brunt på hår og skæg, grøn tornekrone og hvidt lændeklæde; korstræet brunsort.

Ved restaureringen 1976 afdækkedes fire farvelag, hvoraf de tre nyere var variationer af grågult (yderst) og gråt og egetræsådring. Det ældste lag bestod for figurens vedkommende af en rødtonet, hvid karnation og okker på lændeklædet samt på korstræet sort eller sortbrunt, med hvidt på endepladerne. 1869[21] meddeles at krucifikset skulle vaskes og korset egetræsmales; det hang da over korbuen. 1899[22] var det brøstfældigt og flyttedes i forbindelse med restaureringen af kalkmalerierne til et andet sted i kirken. I hvert fald 1938 hang det atter over korbuen, siden 1990 ophængt på nordvæggen i skibets østligste fag.

Prædikestol (fig. 26), med reliefskåret årstal 1585, muligvis samtidig med alterbordspanelet og den tidligere altertavle og rimeligvis udført af samme snedker; stafferingsår »1760«. Stolen har kun tre fag, bredt udfoldet som en skærm. Foran rammestykkernes profillisteindrammede smalfelter har frise og postament fremspring med tilsvarende smalfelter, storfelterne derimod riflede pilastre med profilkapitæler. Frisen er un-

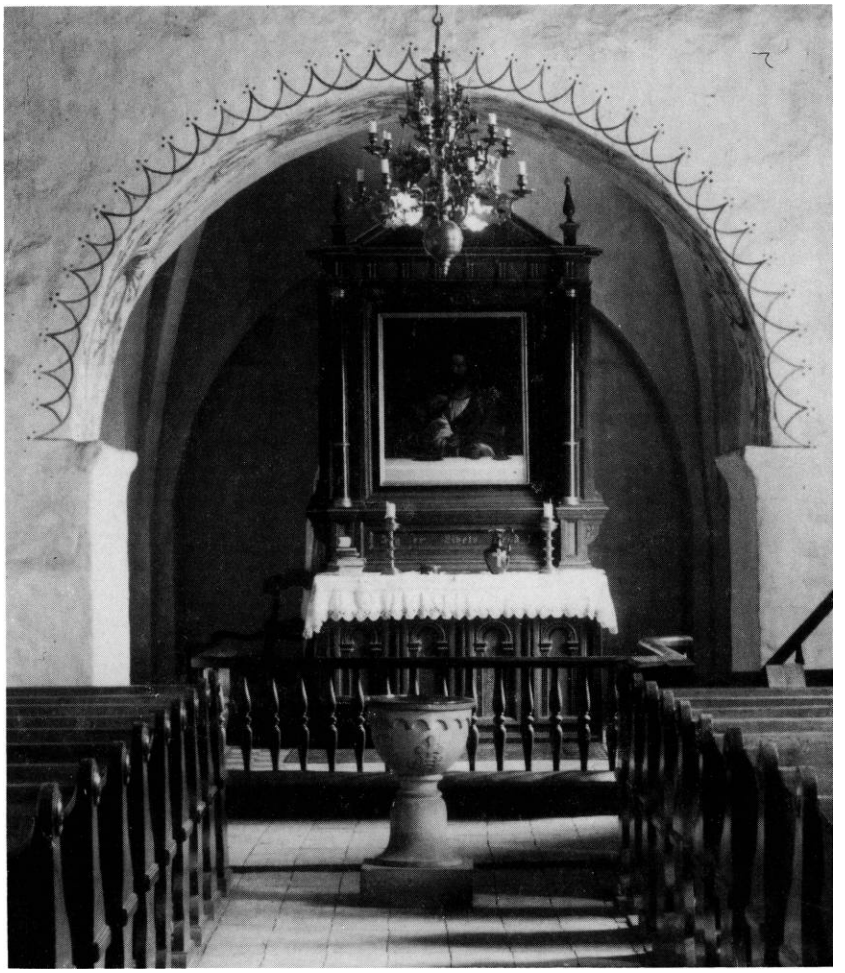

Fig. 28. Den tidligere altertavle, med malet årstal 1594 og maleri fra 1864 af Kristus og Johannes. †Alterskranke 1866 og døbefont nr. 2, 1892 (s.3823ff.). L.Poulsen, Vejen, fot. mellem 1900 og 1917. - *The previous altar-piece, 1594, with painting of Christ and St. John, 1864; †altar rail, 1866, and font, 1892.*

der tandsnitliste og forkrøppet gesims ligesom altertavlen smykket med plader med metoper og triglyffer. Postamentet har rektangulære felter med kraftige rammelister. I storfelterne er arkader med riflede pilastre med profilkapitæler bærende bueslag smykket med indskårne tungesnit over tandsnit. I midtfagets svikler ses et hulet femblad, hvorimellem årstallet, i de to yderfag enkle englehoveder hvorimellem bladornament og (i østfaget) reliefskåret I N (fig. 27), muligvis for Jens Nielsen til Vissinggård[47] (jfr. gravsten nr. 2).

Stolens staffering er dateret på midtfeltet, hvor der med gulmalet kursiv på sort bund er skrevet et citat fra »Luc. 10. Cap. v. 27. Du skal Elske Herren din Gud ...«, afsluttet med »A(nn)o. 1760«. I de flankerende felter står nederst, i øst: »Loven er givet ved Moses«, i syd: »Men Naade og Sandheden ved Jesum Christum. Joh. 1. C.v. 17.« De respektive *malerier,* muligvis udført af M. Chr. Thrane, viser Moses (fig. 27) i grå kjortel og rød kappe, stående i et brunligt landskab, hvorover blå himmel med grå skyer. I sydfeltet står »Salvator Mundi« (verdens frelser), i tilsvarende dragt, med løftet højre hånd og en lille jordklode i venstre; en gul lysbræmme ses omkring hovedet, hvorover indskriften, baggrunden blå. Under stafferingen

Fig. 29. *Stolegavl fra †korstol?, fra 1400rnes første halvdel, med relief af S. Gertrud (s. 3830). S. Bengtsson fot. 1935. - **Bench-end, possibly from choir stall, with relief of St. Gertrude, 1400-1450.*

anes en indskrift med store, veltegnede versaler. Stolen står med en del forgyldning på detaljer, med rødbrunt på pilastrene og sort i bundfelterne. Den hviler på et muret, halvrundt og hvidkalket fundament i skibets sydøsthjørne, nævnt 1720[13] da stolen omtales som gammel og skrøbelig, men nogenlunde kunne stå, hvis muren, den stod på, bestyrkedes. 1735[13] ønskedes stolen repareret, 1899[22] blev den sænket ½ alen. 1929 gennemgik den en istandsættelse ved maler Borre, Århus, hvorunder de ældre malerier blev fremdraget. Ny opgang fra 1989 langs triumfvæggen.

Stolestaderne består af ryglæn og sæder fra 1868,[22] moderniseret 1952, da der ifølge forslag fra arkitekt Hans Georg Skovgaard (1898-1969) opstilledes nye gavle af eg med relieffer skåret af billedhuggeren Valdemar Foersom Hegndal. I nordsiden ses motiver fra Det gamle Testamente, i sydsiden fra Det nye. Ryglænene er malet grå og lysbrune, gavlene rødbrune med gyldne motiver. På vestligste gavl i syd en præsterække. Til billedskærerarbejdet hører en lille træplade med et relief af en konge pegende op mod en slangeomvundet Kristusfigur. Ophængt under orglet, i syd.

†*Stoleværk* er tidligst omtalt 1687,[17] da en snedker lavede en del stole. 1735[39] blev de repareret og 1803[13] erklæret »forsvarlige«. 1867[22] skulle samtlige stole fornyes efter model af dem i Bryrup kirke og derefter egetræsmales. 1888[21] anbragtes faste fodskamler.

**Stolegavl* fra †korstol? (fig. 29), fra 1400rnes første halvdel, med relief af S. Gertrud, udskåret i én egeplanke, ca. 131,5 cm høj, medregnet de delvis afbrudte fialer foroven og den defekte tap forneden; 42,5 cm bred og ca. 5,5 cm tyk. De indrammende søjler er retkantede, med enkle baser og kapitæler, der bærer en æselrygsbue med skårne krabbeblade; et riflet fodstykke til et topornament herimellem er forsvundet siden 1935. S. Gertrud ses frontalt, stående med spidse sko på et skrånende gulv. Hun bærer et hovedklæde, der lader halsen fri, og er iført en stift foldet kjole, holdt sammen i livet ved et bælte. Hendes kappe, der falder i bløde siksakender ned langs siderne, er foldet op over højre arm, i hånden holder hun martyriets palmegren. Med den venstre hånd, der er skjult af den anden kappeflig, holder hun sit attribut, en lille kirkemodel, med indridset kvadermurværk og facetteret spir. To indridsede cirkelslag bag hendes hoved markerer glorien. På søjlerne ses søm og sømspor. På gavlens bagside er forskellige udstemninger, dels spor efter et †panel vinkelret på gav-

Fig. 30. Lysekrone af messing, skænket 1900 af fabriksejer V.Jørgensen, Løndal (s. 3832). NE fot. 1991. - *Brass chandelier, donated in 1900 by the factory owner, V.Jørgensen, Løndal.*

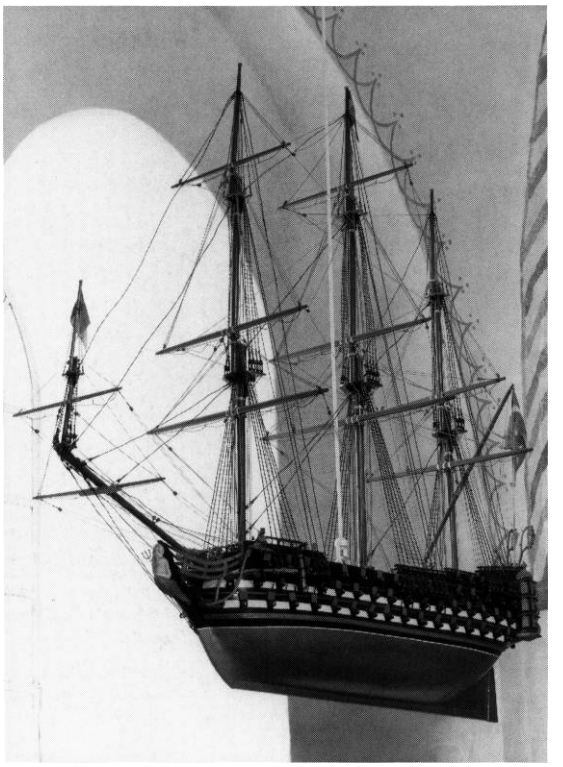

Fig. 31. Kirkeskib o. 1957, model af engelsk linieskib fra 1640, bygget af kaptajn Peter Hansen, Marstal (s. 3832). NE fot. 1991. - *Model of English ship of the line from 1640, built c. 1951 by Captain Peter Hansen, of Marstal.*

len, dels et skråt forløbende, antagelig beregnet til et †pultbræt, samt herunder et lidt skråt indsnit, måske til en †hylde. På en af fialerne er indskårne versaler (måske degnenavn) fra gavlens senere anvendelse i en †degnestol: »Nicolavs Georgy 1649«. Plankens nederste del dækket af nyere bræt. Alle farver afrenset. Stolegavlen har tilhørt Ludvig Hertel, sognepræst i Sdr. Vissing og Voerladegård (1884-88) og kan følgelig stamme fra en af disse kirker. Hertil kan den været kommet fra †Vissingkloster eller †Voerkloster. Nu i Købstadmuseet Den gamle By (inv.nr. 1667).

Armstol til præsten, antagelig fra 1889.[21] Den har buet kopstykke og let bølget rygstav samt buede armlæn med drejede småbalustre ved forkanten og som forben. Gråmalet, med blåt, nypolstret sæde.

†*Præste- og †degnestol* nævnt 1719.[25] Siden 1737[13] trængte †skriftestolen jævnligt til reparation. Stolenes plads var i koret, hvorfra de 1862[21] ønskedes fjernet. Præsten skulle anvises plads bag alteret, kirkesangeren i den øverste mandsstol.

†*Kirkekiste.* 1661[37] nævnes en »beslagen egekiste«, hvori messeklæderne forvaredes 1681.[17] Den omtales 1739[18] og er måske identisk med »den gamle kiste« i koret, der ønskedes bortskaffet 1850.[21]

Pengeblok, muligvis den jernbeslåede blok, der omtales 1719.[25] 83 cm høj, bomkantet egeblok med affasede hjørner på den nedre del. I den afrundede overside en rund jernplade med stor pengetragt. På forsiden en låge beslået med to hængseljern og øsken til vinkellukke. Den defekte bagside har bevaret et jerntværbånd og

Fig. 32. Facade fra †orgel 1923, tegnet af S. F. Kühnel, nu i præstegården (s. 3833). NE fot. 1991. - *Organ case of †organ 1923, designed by S. F. Kühnel, now in the vicarage.*

spor efter et andet. Brunmalet, tragten sort. Opstillet i skibet lige inden for døren.

»Fattigbøsse«, fornyet 1888[21] af sortmalet blik, med gul antikva: »Gud elsker en glad Giver«. I konfirmandstuen.

Orgelpulpitur mod vestvæggen, 1923, båret af to stolper med udskårne knægte til tre sider. Udvidet 1976 med sidefløje med udsavede balustre samt ny trappe i nord. Gråmalet, listerne brune og gyldne.

Orgel, 1976, af standardtype »Ishøj«, med syv stemmer, ét manual og pedal, bygget af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby. Disposition: Manual: Principal 8', Rørfløjte 8', Oktav 4', Gedaktfløjte 4', Spidsfløjte 2', Oktav *V.* Pedal: Subbas 16'. Klokkespil (1923). Facade af umalet eg. På vestpulpituret. †*Orgel,* 1923,[48] med fem stemmer, bygget af Horsens Orgelbyggeri ved M. Sørensen. Disposition: Bordun 16', Principal 8', Gedakt 8', Salicional 8', Fløjte 4'; oktavkoppel, klokkespil og svelle. Pneumatisk aktion, bælgventillade. Tegnet af S. F. Kühnel. Facade af bejdset træ; kronede attrappiber af sølvbronzeret zink, opstillet i tre felter. På vestpulpituret, med sydvendt spillebord. Klokkespillet (fig. 33) er genanvendt i nyt orgel 1976. Facaden (fig. 32) er opsat i præstegården.

Salmenummertavler, 1956,[15] fire ens, beregnet til skydetal. Gråmalede, med sort eller grå bund og hvid indskrift. En †ældre ses på fig. 8.

Lysekroner (fig. 30), 1900, to ens, af messing, skænket af fabrikejer V.Jørgensen til Løndal.[49] De er fantasifuldt udformet, inspireret af kalkmaleriet af S.Jørgen og dragen, der ses som flade figurer på hver af de to gange seks takkede lysearme. Desuden tre rækker prydarme, hver med seks forskellige refleksblomster, de øvre tillige med gotiserende prydblomst. Lille, midtdelt hængekugle. I skibet. Ny lysekrone fra o. 1989 i våbenhuset. Nyere lampetter og lyseskjold.

Kirkeskib (fig. 31), o. 1957, model af det engelske linieskib Royal Albert fra 1640, bygget af kaptajn Peter Hansen af Marstal. På agterspejlet navneskiltet »Neptun«, der ses som gallionsfigur. Gulbrun køl, hvid vandlinie, herover sort og hvidstribet, med sorte kanoner og røde lemme. Ophængt syd for pulpituret.

Klokker. 1) Omstøbt 1862,[21] skriftløs, 56 cm i tvm. Om halsen tre spinkle lister, over slagringen to tætsiddende. Ophængt i vuggebom oven over nr. 2. 2) 1936, tegnet af arkitekt Hans Ge-

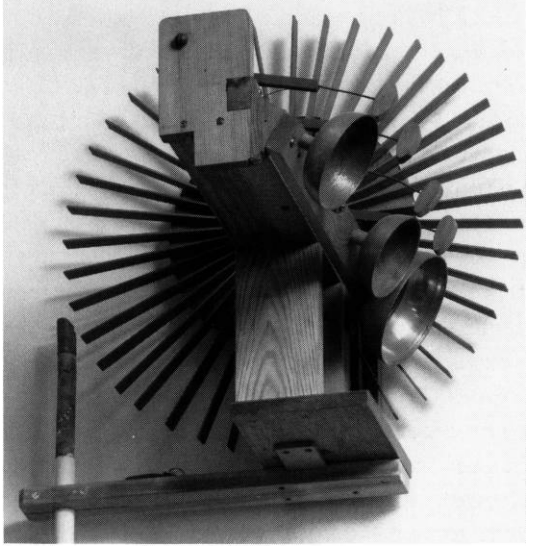

Fig.33. Klokkespil fra †orgel 1923 (s. 3832). NE fot. 1991. - *Chimes from †organ 1923.*

org Skovgaard. Indskrift med versaler lige over slagkanten: »HGS del. De Smithske støberier i Aalborg gjorde mig. Anna Plenge Jørgensen til Løndal gav mig til Sønder Vissing kirke 1936«. Herover rigsvåbenet. På korpus relief af den opstandne Kristus, herunder (med versaler): »Støv oprejst af din forsoner. Stat nu op i paaske - morgengry«. Herunder lille relief af kirken.

†*Klokker.* 1) Siden 1617[16] omtales kun én klokke, i tårnet, der 1717[13] var så skrøbeligt og ved at falde ned, at kirkeejeren Jørgen Grabow (jfr. s. 3809) lod klokken nedtage og ophænge ved korgavlen i et nyt, forsvarligt træværk (jfr. s.3815). Menigheden klagede imidlertid over,[10] at den ikke kunne høres af andre end af den, der ringede den, og over at den hang under åben himmel udsat for regn og slud.[13] 1803[13] var den tilsyneladende anbragt i våbenhuset. 1823[19] var klokken revnet »så betydeligen«, at den havde »tabt sin lyd«, hvorfor den skulle omstøbes. 2) Omstøbt udensogns 1825. 1860 fik den en ny slagstang.[21] Omstøbt 1862, se nr. 1.

GRAVMINDER

†*Epitaf* over sognepræst Frederik Hansen (Curtz), †1760, opsat før 1766 af enken.[18] Fra den vidtløftige indskrift, der kun kendes fra E. Møllers optegnelser, kan nævnes, at »i denne kirkes altergulv ... gemmes ... Friderick Hansen, f. i Colding af højfornemme forældre d. 1.sept. 1694, kaldet til sognepræst for disse menigheder 3. nov. 1721, gift 1. gang 1722 med Karen Hansdatter Bruun (fem sønner og fire døtre), 2. gang 1734 med Cathrine Elisabeth Harlev (én søn og to døtre), †21.nov. 1760, 66 år gl., efter 39 års præstegerning og næsten 38 års ægteskaber. Savnet og begrædt af to sønner og to døtre af 1. ægteskab og én søn og én datter af 2.« Den højtravende lovprisning afsluttes med en oplysning om, at han har »prydet« kirken efter genopbygningen af præstegården efter en brand: »Endog dette huses prydelse vidner om hans taknemmelighed mod Gud, thi da ildebrand havde forvandlet hans eget hus til en askehob, og Gud ved sit forsyn og forsorg havde af asken oprejst et bedre, ville han vise sin taknemmelighed endog ved at pryde dette hus ...« (jfr. altersølv). Tavlen hang tidligere på kirkens nordvæg.

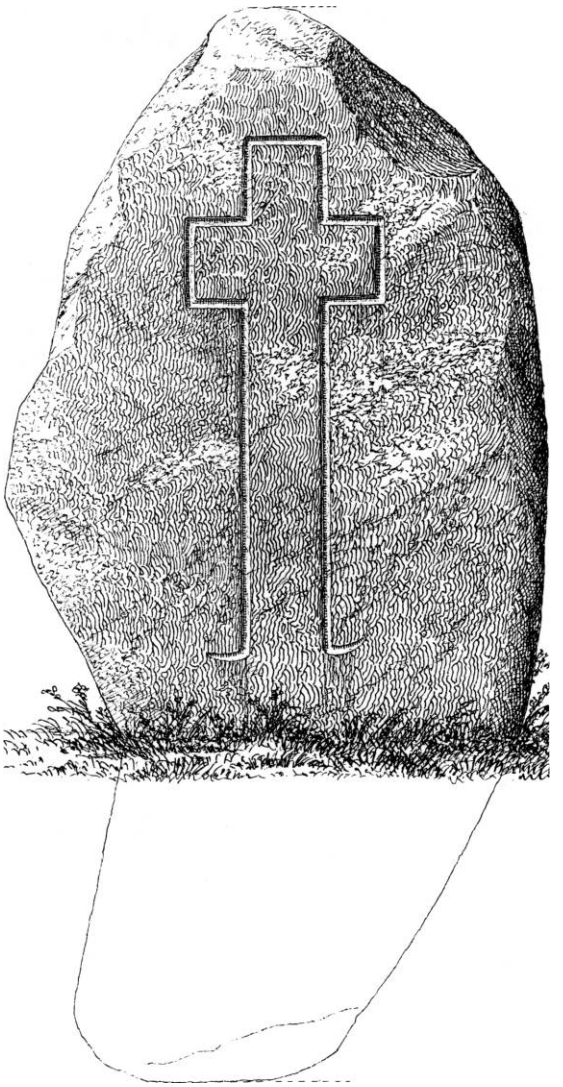

Fig. 34. Mindesten o. 1200?, tidligere stående ved kirkegårdsmuren, nu på urnegravplads (s. 3833). Tegning af J. B. Løffler 1877. NE fot. 1991. - *Monument of granite, c. 1200?, previously by the churchyard wall, now marking the memorial place for urns.*

Mindesten. 1) (Fig. 3), romansk, o.1200(?), opretstående, grovkornet, grå granitsten, nu 88 cm høj overjorden, men ca. 125 cm ialt, idet et stort stykke er nedgravet (fig. 34); største bredde og tykkelse er henholdsvis 65 og 46 cm. Stenens

Fig. 35. Gravsten nr. 1 sandsynligvis over herredsfoged Hans Due, †1585, med sekundær indskrift o. 1722 over Knud Pedersen og hustru Anne Nielsdatter (s. 3834). NE fot. 1991 . - *Tombstone no. 1, probably of the district judge, Hans Due, died 1585, with secondary inscription c. 1722, to Knud Pedersen and his wife, Anne Niels datter.*

overflade forekommer ubehandlet, måske bortset fra en affladning på højre side. Forsiden prydes af et konturhugget,[50] 60 cm højt, latinsk kors, hvis lodrette linier svajer udefter i to små bøjler. Den usædvanlige sten,[51] der både i form og udsmykning afviger fra romanske gravsten,[52] blev 1877[53] udtaget af gærdets nordside ved østre indgang, hvor også de to runesten var anbragt (jfr. s. 3811). Nu udgør den centrum i den 1982 indrettede urnebegravelse på kirkegårdens østre del.

2-3) To små granitsten med indskrift tilsyneladende over far og søn (fordybede versaler og årstal) er indsat i våbenhusets flankemure. 2) »Ove: Otsen 1620«, den rødgrå granitsten 23,5x28 cm, indsat ca. 20 cm over jordsmon i østmuren.

3) »H.Otto Oves, 1624, M I D«, for sognepræsten Otto Ovesen og hans hustru MID;[54] grå granit med sorte strejf og flere rustpletter, 39 x 50 cm; i vestmuren.

Gravsten. 1) (Fig. 35), o. 1585, sandsynligvis over fogeden på Øm Hans Due,[47] (jfr. bomærket samt s. 3780) og med sekundær indskrift o. 1722. Af den oprindelige, nu stærkt nedslidte indskrift, med reliefversaler i forsænkede bånd, fremgår, at stenen er lagt over en mand: »... oc dø(d)e hand den ... 1585«. - Rødlig sandsten med profileret ramme, 178x105x7 cm. En stor halvroset kroner indskriften, der nederst afbrydes af et fordybet retkantfelt med et bomærkeskjold i relief, mærket en due siddende på en grenstump. I hvert af stenens nedre hjørner ses et kranium (uden underkæbe). Mellem disse er indhugget en sekundær indskrift med fordybede versaler over K(nud) P(ede)rsøn og hans hustru Anne Niels dater, som boede og døde i Neienskov (Nedenskov) anno 1722«.[55] Opstillet mod våbenhusets vestvæg.

2) (Fig. 36), o. 1591, over Iens Nielsen, f. i Torning og boede i Wissing kloster i 40 år, †10. okt. 1591, og hustru Karen Iensdaater, f. i Elling, †EU. (Jfr. prædikestol s. 3829). Trapezformet, grå, ret nedslidt kalksten, 168x87-72 x 10 cm, med fordybet versalindskrift på stenens nedre halvdel. Den øvre del har et forsænket, trepasafsluttet arkadefelt med relief af det afdøde ægtepar knælende på hver side af et kors, hvorom en slange snor sig. Mens alle detaljer i kvindefiguren er bortslidt, anes mandens spidse skæg, opstående krave og den knækorte kappe over hænderne, der holdes foran brystet. I stenens hjørner næsten forsvundne cirkler med evangelisttegnene over kartouche med deres navne, med fordybede versaler; foroven ses kun ørnen med »S. Iohann(e)s«, forneden oksen med »S.Lvcas«. Mellem de nedre cirkler et symmetrisk bomærkeskjold, hvis mærke er forsvundet. - 1877[53] lå stenen i skibets vestre del, nu opstillet mod korets nordvæg.

3) (Fig. 37), o. 1721, over »ærværdig oc meget

Fig. 36. Gravsten nr. 2 over Jens Nielsen, Vissingkloster, †1591, og hustru Karen Jensdatter (s. 3834). NE fot. 1991. - *Tombstone no. 2 of Jens Nielsen, Vissingkloster, died 1591, and his wife Karen Jensdatter.*

Fig. 37. Gravsten nr. 3 over sognepræst Fog Jacobsen Ørsted, †1721, og hustruerne Maren Hansdatter og Karen Pedersdatter (s. 3834). NE fot. 1991. - *Tombstone no. 3 of the vicar Fog Jacobsen Ørsted, died 1721, and his two wives.*

uellærde«, salig hr. Fog Jacobsøn Ørsted, forrige sognepræst for Synder Uising og Uoerlade gaards menigheder og dem »troligen betjendte« i 25 år, †12. okt. 1721, 57 år gl., tillige med hans hustru »dyd edele matrone« Maren Hands Daater, som levede »tilhobe« i 10 år. Begav sig igen i ægteskab med »hederbaarne Mademoselle« Karen Peders Daater,[56] levede »tilhobe« i 12 år og velsignet med fem døtre. Rødlig kalksten, 157x91x10 cm, med fordybet versalindskrift i ovalfelt indrammet af laurbærkrans. Herover medaljon med krone holdt af to svævende, basunblæsende engle. I medaljonen står: »Uil dv bestandig til din sidste ende uære, dv lifsens krone skal omsider prydet bære«. Under skriftfeltet vinget timeglas over kranium og i hjørnerne akantusbladslyng og frugter. - 1877[53] lå stenen i skibets vestre del, øst for nr. 1, nu opstillet mod våbenhusets vestvæg.

O.1722. Knud Pedersen og Anne Nielsdatter, se nr. 1.

4) O.1755, over sr. Ras(mus) Iversøn Møller fra Pindsmølle, †17• efter ? års ægteskab med Kiersten Jørgens Daatter Øster Gaard, † .. juni 1755 og efter • års ægteskab med Mette Peders Daatter Leviin. Lysgrå kalksten, l00xl00x ca. 13 cm, med stærkt nedslidt indskrift med fordybet kursiv og enkelte store skønskriftbogstaver. Inden for rundede kanter og et fortløbende,

Fig. 38. Støbejernskors nr. 1 over Jens Laurits Stæhr, †1865 (s. 3837). NE fot. 1991. - *Cast iron cross no. 1 to Jens Laurits Stæhr, died 1865.*

Fig. 39. Gravsten nr. 5, af granit, over Anna Maria Fransdatter, †1772 (s. 3836). NE fot. 1991. - *Tombstone no. 5 (of granite) to Anna Maria Fransdatter, died 1772.*

tværriflet bånd udfyldes stenens flade af det skjoldformede skriftfelt, bortset fra de udtungede hjørner hvori store, velhuggede rocailler. Endnu 1931[49] lå stenen vest for våbenhuset, nu anbragt, med delvis afslåede hjørner, ved nordre kirkegårdsdige.

5) (Fig. 39), o. 1772, over den salige »dannekone« Anna Maria Frandsdater 1772, »dø(!) i sit alders 28(?) aar«. Rødlig granit, ca. 154x64 x ca. 22 cm, med fordybede, grofthuggede versaler af uens størrelse i tværskrift på stenen inden for kantens rundstav. På kirkegården,[57] liggende mellem skibets vestmur og tårnet.

6) (Fig. 40), o. 1800, over hr. Christen O(tte)-søn Sommer, †18•, og hustru Cathri(ne Elisabeth f. H(a)nsen, †(14.) aug. 1800.[58] Gråhvid kalksten, 175 x 97 cm, indskriften med fordybet kursiv og enkelte store skønskriftsbogstaver ret nedslidt. Stenen, der rimeligvis er udført i billedhuggeren Jens Hiernøes værksted i Horsens, har en nyklassicistisk reliefdekoration svarende til en række gravsten fra Horsensegnen stammende fra nævnte værksted.[59] I skriftfeltets hjørneudvidelser er ophængt båndomvundne blade, og oven på feltet står en vase flankeret af palme- og olivengren. Nederst ses en bladkrans over kornaks, krydsende le og plejl sammenholdt af bånd. 1931[49] lå stenen på kirkegården i sydøsthjørnet, nu opstillet mod våbenhusets vestvæg.

7) (Fig. 41), o. 1846, over Ole Arntzen,[49] i 51 år sognepræst for Søndervissing og Voerladegaard menigheder, f. på gården Grinder i Norge 18.jan. 1761, d. i Søndervissing præstegård 27. sept. 1846. »Elsket og velsignet af alle i vore menigheder ..«. »Denne mindesteen lagdes af den afdødes sørgende enke«. Rød sandsten, 163,5x81x7 cm, med fordybet versalindskrift. Stenen har karnisprofil og riffelhugning på kanterne. I hjørnerne indfældede, hvide, let hvælvede marmormedaljoner. Tidligere i kirkegårdens nordøstre hjørne,[49] nu opstillet mod våbenhusets østvæg.

8) O.1851, over Ane Marie Arntzen, f. Andersen, f. i Søndervissing 1789, d. smst. 14. dec. 1851. I 27 år levede hun i kærligt ægteskab med nu salig sognepræst Ole Arntzen, hvis støv hvi-

Fig. 40. Gravsten nr. 6, o. 1800, over sognepræst Christen Ottesen Sommer, †1815, og hustru Cathrine Elisabeth Hansen, †1800 (s. 3836). NE fot. 1991. - *Tombstone no. 6, c. 1800, of the vicar Christen Ottesen Sommer, died 1815, and his wife Cathrine Elisabeth Hansen, died 1800.*

ler ved siden af hendes. »Stille og beskeden var hendes vandel, at gjøre vel hendes glæde ...«. Rød sandsten, 165 x 82 x 7 cm, med skrift og udsmykning som nr. 7, marmormedaljonerne dog flade. Oprindelig og nuværende placering som nr. 7.

Støbejernskors.[60] 1) (Fig. 38), o. 1865, over Jens Laurits Stæhr, *1857, en søn af skolelærer Stæhr i Hessum by, Skeeby sogn, Odense amt, †1865 i Søndervissing præstegård. Indskrift med antikva i relief. Korset er 128 cm højt, dets arme afsluttet af tre spidse kaprifolieblade om roset, i relief. Foroven sommerfugl, forneden anker. På kirkegården tæt ved sydøsthjørnet.

2) O.1885, over Kathrine Mgrth. Petersen, f. i Lille Dannevirke 7. nov. 1820, d. i Wissingkloster 31. maj 1885. Indskrift med antikva i relief på 88 cm højt kors med rundede, trekløverformede korsarmsender. Foroven sommerfugl, forneden knælende figur. På kirkegården syd for våbenhuset.

†Ligtrce, omtalt 1764/65,[18] lagt over Rasmus Knudsens barn, hvorfor betaltes 32 sk.

En *†begravelse* i kirkegulvet foran koret ønskedes 1853 udflyttet.[21]

**Seglstempel* (stampe) (fig. 44), o. 1600? af bronze, 22 mm i tvm. og 18 mm højt medregnet bagsidens håndtag, der er tresidet afsluttet og forsynet med lille bærehul. Den cirkulære plade

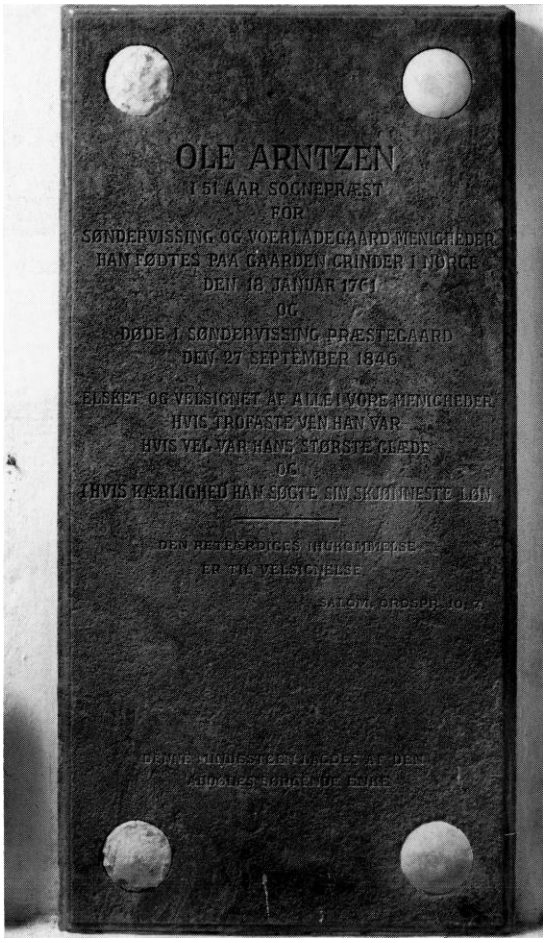

Fig. 41. Gravsten nr. 7 over sognepræst Ole Arntzen, †1846 (s. 3836). NE fot. 1991. - *Tombstone no. 1 of the vicar Ole Arntzen, died 1846.*

har i midten en prik og et kredsornament. Omskriften, med graverede versaler, er delvis defekt: »Per + 01vf(søn?)+«. Fundet o. 1981 ved anlæggelsen af en grav umiddelbart øst for våbenhuset. I NM2 (inv.nr.D 3/1992).

KILDER OG HENVISNINGER

LA Vib. Præstearkiv: Sdr. Vissing-Voerladegaard. Protokol for Sdr. Vissing kirke 1862-1914 (C 398.26). *Ved embedet:* Sdr. Vissing kirke. Protokol 1917ff. - Se i øvrigt fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Gammel Skanderborg amt i almindelighed s. 2874 samt forkortelser s. 2875. Fagordbog s. 15.

NM2: Håndskrift: F. Uldall: Om de danske Landsbykirker IV, 1886, s. 112-14. - Indberetninger ved Jørgen Lindegaard Rohmann, sognepræst i Tønning, 1837 (runesten), ej sign. 1858 (bygning og runesten), J. B.Løffler 1877 (bygning, inventar, gravsten og runesten), J.Magnus-Petersen 1899 (altertavle), Eigil Rothe 1899 og 1900 (kalkmalerier), E. Moltke og Vibeke Michelsen 1948 (mindesten nr. 1), Erik Skov 1969 (gravsten nr. 5), Mogens Larsen 1973 (altertavlemaleri og krucifiks), Lucien Hecklen 1976 (krucifiks), Georg N.Kristiansen 1978 (altertavlemaleri, snedkersignatur), Hans Stiesdal 1981 (kirkegård), Birgit Als Hansen 1989 (gulv og fundament), Olaf Hellvik 1988-90 (kalkmalerier), Peter Michelsen 1991 (gravminder) og Vibeke Michelsen 1991 (kalkmalerier, inventar og gravminder). - Udskrifter af de gennemgåede arkivalier findes i NM.

Notebøger. NM2: C.M.Smidt, CXLI, udat., s. 40-41 (bygning, runesten). N. L. Høyen IX, 1830, s. 5 (bygning). K. Henry Petersen III, 1893, 27-28 (bygning, runesten).

Tegninger og opmålinger. NM2: Tegning af runesten ved C. O. Zeuthen, 1863. Gravminde ved J. B. Løffler, 1877. Opmåling og forslag til forandring af altertavle ved J. Magnus-Petersen, 1899. Akvarel af kalkmalerier ved Eigil Rothe, 1899. Plan og snit ved Arne Høj og Jørgen Rasmussen 1988.

Litteratur: M. Møller: Sønder-Vissing Sogn rundt, i ÅrbÅrhSt. XXIV, 1931, s. 183-200 (kirken s.l93ff.). Chr. Heilskov: De 17 søers sogn. ØJyHjemst. XVI, 1951, s.39ff., udvidet i bogen Sønder-Vissing sogn. Århus 1951. MeddÅrhSt. 1977, s. 69-70 (orgel), 1981, s. 130 (tårn, tag), 1988, s. 142 og 1990, s. 153 (generel istandsættelse af bygning, kalkmalerier og inventar).

Historisk indledning ved Lars Bisgaard, beskrivelse af kirkegård og bygning ved Kjeld de Fine Licht, kalkmalerier, inventar og gravminder ved Vibeke Michelsen, og orgel ved Ole Olesen. Engelsk oversættelse ved Jean Olsen. Redaktionen afsluttet 1992.

[1] ActaPont. nr. 3017.
[2] Samme nr. 5886. Pavebrevet er fra 1454, dvs. fem år efter bisp Ulriks død. Inddragelsesåret ikke kendt.
[3] ÆldDaArkReg. I, 188.
[4] DaMag. 4. rk. II, 40.
[5] KancBrevb. 17. maj, bekræftet 4. okt. 1616. Tiendeindtægternes udparcellering er ikke endelig klarlagt.
[6] Samme 27. juni.
[7] RA. Rtk. Århus stift. Dok. vedr. bortsolgte kirker 1710 og 1711. Kronens Skøder anfører datoen 21. nov. 1712. Salget er eksklusiv kongetienden, jfr. Kronens Skøder 21. juli 1688. Etatsråd Grabow ejede adskillige andre kirker, bl.a. Skanderup (s.2881), Hørning (s. 3071) og Mesing (s. 3123).
[8] Kronens Skøder 7. dec.
[9] LA Vib. Ryttergodserne. Skbg. rytterdistrikt 1717-67. Jordebogsekstrakter og arkivalier vedr. ændringer af godsets omfang 1719-69 (GRyt 8. 9). Forvalteren er antagelig den Christian K, der ligger begravet i Hatting kirke uden for Horsens (Hatting herred).
[10] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkernes jura patronatus 1695-1788 (C 3. 1153-54) og Kirkernes istandsættelse 1804-23 (C 3. 1151).
[11] LA Vib. Århus bispearkiv. Sager vedr. kirkeejerne 1837-44 (C 3. 1156).
[12] NM6. F.P. 750, 767, 768 og 834, jfr. Heilskov, s. 27 og 40-41.
[13] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkesyn 1700-1803 (C 3. 1166-76).
[14] Tidligere havde præstegården dog ligget syd for kirken, ligesom i dag, og her havde det kgl.jagthus stået i 1500rne, jfr. Chr. Heilskov.
[15] Ved embedet: Prot. 1917ff.
[16] RA. DaKanc. 6 års kirkergsk ... 1620 (B 184e).
[17] RA. Rtk. Rgsk. 1660-ca. 1848. Århus stifts kirkergsk. 1680-94.
[18] RA. Rtk. Rgsk. 1660-ca. 1848. Skbg. rytterdistrikts rgsk. for kirker i Skbg. amt 1739-67.
[19] LA Vib. Provstearkiver. Århus amts sdr. provsti. Synsprot. 1817-54 (30 I. 2).

Fig. 42. Snedkersignatur på bagsiden af altertavlen 1594, jfr. fig. 28. Tegnet af restauratoren G. N. Kristiansen (s. 3823). - *Carpenter's mark on the back of the altar-piece of 1594, cf. fig. 28.*

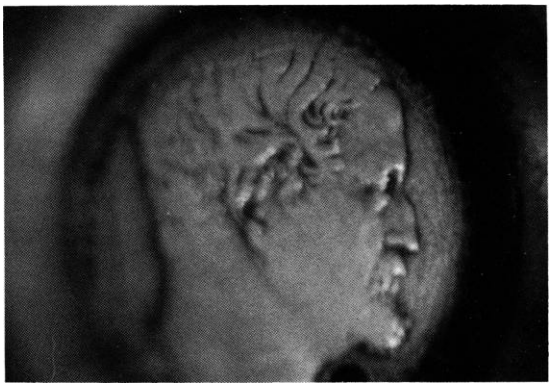

Fig. 43. 4 skilling rigsmønt 1854 eller 1856 med Frederik VII. s portræt, indsat i bunden af sygekalk 1862 (s. 3826). NE fot. 1991. - *4-shilling piece minted in 1854 or 1856 with the portrait of Frederik VII, fitted in the bottom of a chalice for the Sick, 1862.*

[20] Rohmann 1837 skitserer porten med stolpebåret overligger og stakitfløje.
[21] LA Vib. Provstearkiver. Tyrsting-Vrads hrdr.s provsti. Synsprot. 1837-1909 (C 33. 1-4).
[22] LA Vib. Præstearkiv. Sønder Vissing-Voerladegård. Synsprot. 1862-1914.
[23] Moltke: Runerne, s. 160, 162 og 312. Harald den Gode identificeres normalt med Harald Blåtand, der var konge til midt i 980erne, jfr. E. Roesdahl: Vikingernes verden, 1987, s. 304-05. Begge sten har skålformede fordybninger, jfr. P. V. Glob: Helleristninger i Danmark, 1969, kat. nr. 725 og 726 med s. 109-29.
Den store stens tidligere opstilling på gravhøj nævnes af Chr. Heilskov.
[24] Abrahamsen: Orientering, s. 57: 0,7° i sydlig retning.
[25] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirker på ryttergodserne 1713-24 (C 3. 1155).
[26] Note 25. Ved den lille undersøgelse 1989 registreredes intet ældre gulv.
[27] Noterne 21 og 22.
[28] Jfr. Danske Kalkmalerier. Sengotik 1475-1500, red. af Ulla Haastrup, 1991, nr. 18, Niels M. Saxtorph: »Markblomstmaleren«, nogle værksteder, og nr. 23, H. P.Jensen: Pressens betydning for kalkmalerier.
[29] S. 442f., 2600, 3108 og 2987.
[30] Således fremtrådte hvælvpillerne ligeledes efter Rothes istandsættelse 1900, jfr. fig. 8.
[31] Jfr. ICO, 1990, nr. 4, s. 1-48, især s. 13-27: Ulla Kjær: Det ondes overmand. S.Jørgen og S.Jørgensfremstillinger i Danmark.
[32] 1963 var kalkmaleriet blevet renset og istandsat af Egmont eller Gregers Lind.
[33] Lodret stav, afsluttet af stump vinkel både foroven og -neden; staven har tværstreg, i højre side overskåret af lille, lodret stav.
[34] Ganske svarende til ranken fra o. 1510 på korbueundersiden i Sdr. Borris, Ringkøbing amt.
[35] Ved afdækningen fandtes spor af flammer omkring sværdet.
[36] Beslægtet med den hårdt restaurerede fremstilling på Århus domkirkes apsishvælv, s. 449.
[37] LA Vib. Århus bispearkiv. Tyrsting herredsbog 1661 (C 3. 1101).
[38] LA Vib. Ryttergodserne. Synsprotokol f. de rep. kirker i Skbg., Dronningborg og Kolding rytterdistrikter 1724-34 (GRyt 7.1).
[39] LA Vib. Ryttergodserne. Skbg. rytterdistrikt 1721-60. Synsforretn. m.m. (GRyt 8.14).
[40] Nuværende lysmål 105x90 cm.
[41] Tilsvarende motiv i Fruering (s. 2990) og på altertavlen i Nørhaa (DK. Tisted, s. 465) malet af M. Chr. Thranes far Jens Jensen Thrane 1711.
[42] En 1864 borthugget, indvendig rammeprofil, sandsynligvis blågrå, blev 1978 erstattet af ny liste.
[43] Jfr. indberetn. ved Løffler samt Møller.
[44] Jfr. ØJyHjemst. 1985, s. 114.
[45] Jfr. Holger Hede: Danmarks og Norges mønter 1541-1814-1977, 3. udg. 1978, s. 99. Frederik VII, nr. 11. Venligst oplyst af Jørgen Steen Jensen, NM6.
[46] LA Vib. Århus bispearkiv. Rgsk. for rytterdistrikternes kirker 1716-23 (C 3.2439).
[47] Jfr. Heilskov og KancBrevb. 1. okt. 1555 og 10. feb. 1561.
[48] S.H. Sørensens kassationsattest. Kirkelig håndbog 1975.
[49] Jfr. Møller.
[50] Konturlinierne ca. 4-6 mm dybe og ca. 15 brede.
[51] E. Moltke har i sin indberetn. henvist til en parallel, Heinrich-stenen i Ratzeburg fra 1100rnes sidste trediedel (Kunst- und Geschichts-Denkmäler des Freistaates Mecklenburg-Strelitz. II. Das Land Ratzeburg, Neubrandenburg 1934, s. 14-15).

Fig. 44. *Seglstempel fra o. 1600? for Per 01vf(søn?), fundet på kirkegården nær våbenhuset (s. 3837). NE fot. 1991. - **Signet, c. 1600? of Per O*lvf*(søn?), found in the churchyard near the porch.*

[52] Jfr. Løffler: Gravsten, s. 10 med fig.3, der også henviser til en anden, stående sten, med hjulkors, i Herlufmagle (DK. Præstø, s. 626). - Sdr. Vissing-stenen nævnt af Hinrichsen: Grabsteine, IV, 949, nr. 411.
[53] Jfr. Løfflers indberetn.
[54] Ifølge herredsbogen 1661 (note 37) var den tredie præst efter reformationen (efter Peder, munk fra Voer kloster, og Jens Michelsen, provst i 41 år) Otthe Ollufsen, provst, præst i 33 år, den fjerde og sidstnævnte, Erik Holgersen Grøn, præst 1622; jfr. Heilskov 1951, s. 74. Muligvis er der tale om en forvanskning af navnet Ovesen/Olufsen.
[55] Suppleret efter Møller, s. 196.
[56] Hun døde først 1747/48, da der i begravelsespenge for hende betaltes 3 rdl. (note 18).
[57] Stenen har en tid været henlagt på grunden Hospitalsgade 4 i Brædstrup, men var erhvervet fra Sdr. Vissing.
[58] Suppleret efter Wiberg: Præstehist. Sognepræsten, †1815, var gift med formandens datter (jfr. †epitaf). Jfr. Møller s. 198 og Heilskov 1951, s. 78.
[59] Jfr. O.Norn, i Vejle amts årb. 1938, s.l96ff., jfr. parallel i Stenderup, Vejle amt.
[60] Aase Faye: Danske Støbejernskors. Bearbejdet og udgivet af Jan Faye, 1988, kat.nr. 195 og 272, jfr. s. 216f.

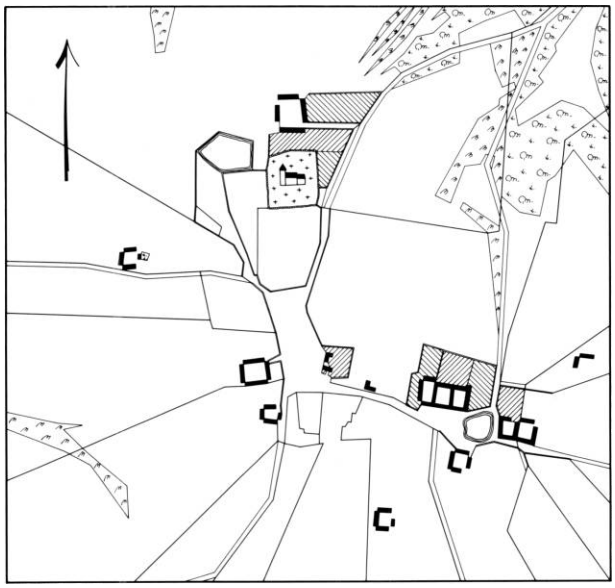

Fig. 45. Sønder Vissing 1:10.000. Opmålt 1816 af M.Jensen og F. A. Strøver. Rettelser medtaget til 1863. Kopieret af Birgitte Andreasen 1981. - *Map of the village.*

SUMMARY

The church in Sønder Vissing is built of field stones and calcareous tufa; it dates from the second half of the 12th century. The builder has evidently taken considerable pains over its construction: the ground-plan has been set out with great precision, and originally the two portals of the church were embellished with columns. In the decades around 1500, i.e. the period up to the Reformation, many building works were undertaken at churches everywhere in Denmark. In the present case, vaults were put up inside, a tower and a porch were built. The tower has originally had an open arcade on the west side - a characteristic feature of many churches in Århus diocese.

The two runestones date from the late Viking period (950-1000). In the 19th century they were moved into the church from the churchyard wall. The one in the nave was raised by Tove, the wife of King Harald, in memory of her mother.

The interior of the church is adorned by an unusual number of mural paintings from c. 1500, including on the east wall of the nave a recently restored, outstanding Last Judgement scene whose original colours are well preserved. Only a few items of uncertain provenance date back to the pre-Reformation furnishings; for example, a bench-end with a St. Gertrude relief from the first half of the 15th century (now in Købstadmuseet Den gamle By, Århus). A crucifix, late medieval in type, is possibly of local workmanship. A so-called catechism altar-piece, painted in 1594, received a painting of the Last Supper by Mogens Christian Thrane c. 1750. In 1911 a neo-Romanesque altar-piece was installed, altered in 1990. The pulpit from 1585, by the same carpenter who made the renaissance altar-piece and frontal, displays paintings from 1760. The rest of the furnishings have mostly been acquired in more recent times.

An upright granite stone embellished with the relief of a Latin cross is an unusual memorial dating from c. 1200; it is without parallel in Denmark but related to the so-called Heinrichstein in Ratzeburg.